

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

ROMEINEN AAN DE RIJN

GRENS ROMEINSE RIJK

1ST ROMEINENJAAR 1997

5 FLETONNE
MP I · 1,48 KM

TRAJECTUM
MP IV · 7,84 KM

BOUWFONDS
GRONTMIJ
HAITSMA BETON
KWS UTRECHT
PROVINCIE
UTRECHT
GEMEENTE
VLEUTEN-DE MEERN

2

2012

4 | De Romeinse grens

De Nederlandse resten van de grens van het Romeinse Rijk worden als werelderfgoed voorgedragen.

11 | Kunstviagra

Van lasdraad, stof en schuimrubber maakte de kunstenaar Ferdi een bijzondere plant, de Penis vulgaris.

20 | Mens en duin

Wat is de cultuurhistorische waarde van het uitgestrekte stuk duinen tussen Katwijk en Den Haag?

32 | Het nieuwe bouwen

De architecten van het nieuwe bouwen experimenteerden met heldere kleuren, ook aan de buitenkant van hun gebouwen.

Kroonjuwelen

De Nederlandse werelderfgoederen krijgen meer glans. Voor elk Nederlands kroonjuweel wordt de toekomst veiliggesteld en de marketing professioneel ontwikkeld. Zo veel mogelijk bezoekers krijgen de gelegenheid deze bijzondere plaatsen te ervaren. De wereld kent nu 936 erkende werelderfgoederen. Nederland is met negen gebouwen en gebieden op het internationale podium vertegenwoordigd. Ook zijn er tien kandidaten die de komende jaren worden voorgedragen als werelderfgoed.

Het goed behouden en beheren van een werelderfgoed vraagt hoogwaardige kennis. Die heeft de eigenaar zelf vaak niet in huis. Vandaar dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn deskundigheid aanbiedt bij het in stand houden van dit nationale bezit. Want hoe houden we het voormalige eiland Schokland herkenbaar? Hoe blijven de kleuren van het Rietveld Schröderhuis intact? En hoe kunnen we de vele buitenlandse bezoekers in Kinderdijk goed ontvangen?

In het internationale verkeer zijn onze werelderfgoederen de iconen van Nederland. Daar zijn we trots op. Dat laten we zien met nieuwe glans. Zoals het Rijksmuseum de Nachtwacht in een aparte zaal heeft hangen, zo presenteren wij de Nederlandse werelderfgoederen in een nieuwe, vergulde lijst.

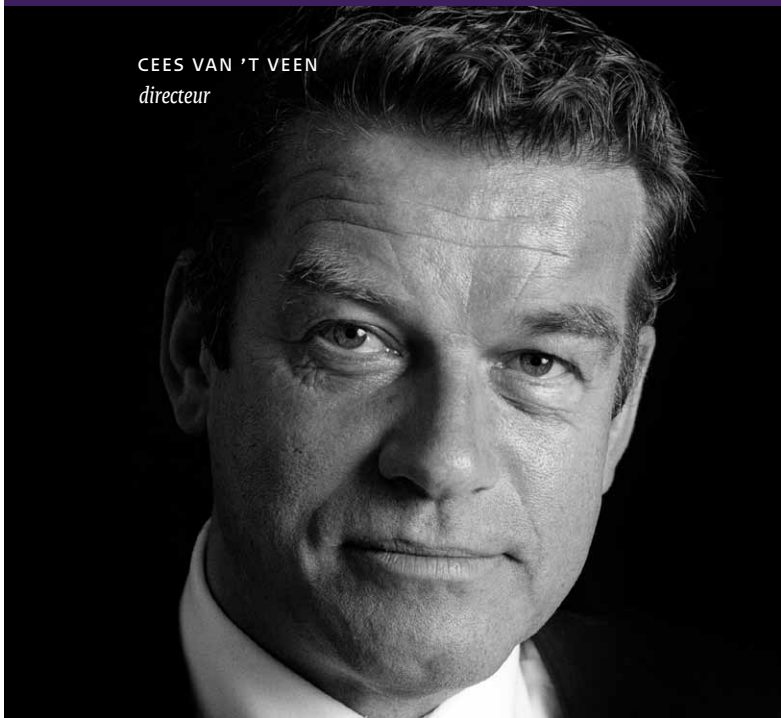
In dit tijdschrift is het hoofdartikel gewijd aan een van de kandidaat-werelderfgoederen, de grens van het uitgestrekte Romeinse Rijk. Die liep ook door Nederland en is van grote invloed geweest op de vorming van ons land. De archeologische resten zijn elders al werelderfgoed, maar hier nog niet. Reden om tezamen met onze Duitse burens het nog ontbrekende deel bij de UNESCO voor te dragen. Voor meer over het erfgoed van de wereld verwijs ik u graag naar de app *Heritage* en naar www.werelderfgoed.nl. De komende zonnige maanden lenen zich uitstekend voor een bezoek aan een van onze Nederlandse kroonjuwelen. Op 16 en 17 juni is het Werelderfgoedweekend. Dan zijn alle werelderfgoederen voor publiek geopend.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Villa Jongerius
- 10 | Wederopbouw 1959-1965
- 12 | Metselwerk restaureren
- 14 | De reparatie van een hunebed
- 16 | Het Binnengasthuis
- 18 | Kijk! De Wiersse
- 22 | Drie Dingen
- 23 | Tuindorp Vreewijk
- 24 | Vakman voor Utrecht
- 26 | Historisch isolatiemateriaal
- 27 | Kummerle-collectie gerecupereerd
- 28 | Busjop zonder bos
- 30 | Aangenaam Kennis Te Maken: 3 molenspecialisten
- 31 | Van cel tot luxehotel
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde In 1997 is het verloop van de Romeinse grensweg door de stad Utrecht aangegeven met palen, zoals hier in de wijk Leidsche Rijn. Zie pagina 4.

CEES VAN 'T VEEN
directeur

CERTIFICATEN VOOR ORGELADVISEURS

Op woensdag 20 juni worden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort de eerste certificaten uitgereikt aan orgel-

adviseurs. De Stichting Landelijke Opleiding Tot Orgeladviseur heeft een Erkenning-regeling Orgeladviseurs ontwikkeld in samenwerking met onder andere de Rijksdienst. Het certificaat waarborgt de kwaliteit van het werk van de adviseur. De uitreiking start om 15 uur en is openbaar toegankelijk. Meer informatie op www.cultureelerfgoed.nl.

ICOMOS VERHUISD

Het Nederlandse comité van de International Council on Monuments and Sites is sinds januari gehuisvest bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De raad wisselt wereldwijd kennis uit over monumenten en is de officiële adviseur van UNESCO voor het werelderfgoed. Het internationale bureau van de raad is gevestigd in Parijs. Meer informatie op www.icomos.nl.

VERNIEUWEND ONDERZOEK IN VLAARDINGEN

Op de relatief droge plekken van het zompige veen van wat nu Vlaardingen is, in Zuid-Holland, richtten boeren tussen 800 voor en 200 na Christus het landschap in. Dat bleek uit een opgraving op de plaats waar het nieuwe bedrijventerrein De Vergulde Hand-West zou gaan verrijzen. In 2005 heeft het Vlaardings Archeologisch Kantoor, met financiële steun van het Rijk, uitzonderlijk goed geconserveerde resten van houten boerderijen, omheiningen en paden aangetroffen. Dankzij vernieuwend onderzoek is er een gedetailleerd beeld verkregen van bijvoorbeeld de onderlinge opeenvolging van huizen door de tijd heen en het gebruik van het landschap. Rapport, verschenen als RAM 200, verkrijgbaar voor € 55 via www.spa-uitgevers.nl.

FOTO GEMEENTE VLAARDINGEN

HENK WIEGMAN OVERLEDEN

Henk Wiegman werkte twaalfeneenhalf jaar voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, toen hij op 24 januari overleed. Sinds 1999 was hij consulent bouwkunde voor de provincies Groningen en Drenthe. Henk is 61 jaar geworden.

BUITEN-PLAATSEN OP POSTZEGELS

Eind maart heeft PostNL in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de postzegelserie Buitenplaatsen in Nederland gelanceerd. 2012 is het Jaar van de Historische Buitenplaats. De serie zal bestaan uit vijfhonderd postzegels met foto's van vijftig buitenplaatsen. Elke postzegel is voorzien van een code waarmee op een mobiele telefoon informatie over de buitenplaats te lezen valt. De zegels zijn te koop bij postkantoren, Bruna en via www.postnl.nl. De serie is alleen compleet verkrijgbaar via een abonnement. Abonnees ontvangen ook informatiebladen, een verzamelalbum en eind dit jaar een boek. Ook in de serie Mooi Nederland zijn postzegels van buitenplaatsen verschenen.

PIONIERS UIT DE LAATSTE IJSTIJD

Van 22 tot en met 25 mei vindt bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort het internationale symposium *Pioneers at the end of the last ice age* plaats. Het symposium wordt georganiseerd door de Rijksdienst, in samenwerking met de universiteiten van Leiden en Groningen. Twee excursiedagen wisselen twee dagen met lezingen af. Bij de lezingen op 22 en 24 mei zijn toehoorders van harte welkom. Programma en aanmelden via www.cultureel-erfgoed.nl.

NATIONALE ONDERZOEKS-RAAD ERFGOED INGESTELD

Op 15 maart is voor de eerste maal de Nationale Onderzoeksrade Erfgoed bijegekomen, bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De raad bestaat uit twaalf vertegenwoordigers uit de erfgoedwereld, van archeologie en kunst tot bibliotheken en monumenten. De raad adviseert de Nederlandse vertegenwoordigers in het *joint programming initiative* Cultural Heritage over onderzoeksprioriteiten, -gaten en -kansen. Via dit samenwerkingsverband zullen verschillende landen de komende jaren gezamenlijk onderzoek doen naar erfgoed in Europa. De onderzoeksagenda wordt samengebracht met die van de Nederlandse creatieve industrie. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is aanspreekpunt voor Nederland. Meer informatie op www.cultureelerfgoed.nl.

Ook kunst zal beter in Europees verband onderzocht worden

FOTO FRANK HANSWIJK

WONEN IN HISTORIE

In de voortuin van Paleis Het Loo bij Apeldoorn vindt op zaterdag 16 juni de informatiemarkt *Wonen in historie* plaats. De informatiemarkt is een initiatief van het tijdschrift *Herenhuis*, in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en het Nationaal Restauratiefonds. Bezoekers worden geadviseerd over onderhoud van hun historische pand, over restauratie, subsidie en regelingen. Bovendien kunnen ze vragen stellen aan erfgoed specialisten, lezingen bezoeken en rondgeleid worden door Het Loo. Standhouders tonen hun kennis over onder andere meubelen, verlichting, kunst en oude bouwmaterialen. Twee jaar geleden werd de eerste editie van *Wonen in historie* bij de Rijksdienst in Amersfoort gehouden. Meer informatie op www.woneninhistorie.nl.

PERSONELE VERSCHUIVINGEN BIJ DE RIJKSDIENST

- Sinds 1 februari werkt Menno van der Heiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed als veld-archeoloog.
- Op 16 april is jurist Michiel Valkenburcht van de Rijksdienst overgestapt naar de Erfgoedinspectie. Hij is daar inspecteur en jurist geworden.
- Bas Noorlander, Rijksdienst-consulent erfgoed en ruimte voor Zuid-Holland, is op 1 mei met pensioen gegaan. Hij heeft 38 jaar voor de dienst gewerkt.

Menno van der Heiden

Werelderfgoed' is een kwaliteitsmerk. Voor de hele wereldgemeenschap is werelderfgoed het behouden waard. Erkenning als werelderfgoed biedt een kans om mondiaal een regio op de kaart te zetten. Het Werelderfgoedcomité van UNESCO in Parijs besluit over het toekennen van die status. 'Het zou prachtig zijn als ook het Nederlandse deel van de Romeinse grens dezelfde status zou krijgen als de Chinese Muur en de Taj Mahal. Het merk UNESCO geeft internationale erkenning', zegt Annemieke Traag. Zij is als gedeputeerde bij de provincie Gelderland verantwoordelijk voor onder meer de cultuurhistorie.

Cees van 't Veen, directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: 'De betekenis van de Romeinse rijksgrens is internationaal denken.' Tessa de Groot, senior onderzoeker Romeinse tijd bij de Rijksdienst: 'Het is merkwaardig dat er nu een gat zit in dit UNESCO-monument tussen Engeland en Duitsland. Deze grens is heel belangrijk voor het schrijven van de geschiedenis van Nederland. De Romeinen grepen hier voor het eerst grootschalig in het landschap in. Die strijd tegen het water is nog steeds actueel.'

Frits Lintmeijer is wethouder van de gemeente Utrecht voor onder andere archeologie: 'Het is een mooie gedachte dat je een doorlopend stuk erfgoed hebt dat je deelt met de Engelsen en de Duitsers. Erkenning ervan als werelderfgoed zal een onderstreping zijn van de historische betekenis van de Romeinse grens. Ik hoop dat het de uitstraling van Nederland een extra impuls geeft.'

De Rijn

In de tweede eeuw van onze jaartelling was het Romeinse Rijk op zijn grootst. Het bevatte een aanzienlijk deel van Europa, een stuk van het Midden-Oosten en de noordelijkste strook van Afrika. De grens van het Rijk werd voor een groot deel gevormd door natuurlijke barrières. De golven van de Atlantische Oceaan bewaakten de westkant langs het huidige Portugal, Spanje, Frankrijk en een flink deel van Groot-Brittannië. De Rijn, de Donau, de Karpaten, de Zwarte Zee en de Kaukasus vormden de noordgrens. Het oosten van het Romeinse Rijk eindigde tegen het Zagrosgebergte. En het oneindige zand van de Nefudwoestijn en de Sahara was de zuidgrens.

De Rijn was voor de Romeinen een belangrijke verkeersader. Over het water vervoerden zij mensen en goederen van Helvetia door Germania naar Britannia. Rond het jaar nul begonnen de grote transporten. Ter bescherming daarvan bouwden de soldaten forten langs de rivier. Een weg verbond die ook over land met elkaar. Het deel van de weg dat loopt van het tegenwoordige Lobith tot Katwijk legden de Romeinen rond 80 na Christus aan. Annemieke Traag: 'Deze grens is de grootste archeologische structuur van Europa. Het Nederlandse deel is er een belangrijke verbindende schakel van.'

Deel voor deel wordt in Utrecht sinds 2009 in de bestrating van het Domplein aangegeven waar de muren van het Romeinse fort hebben gestaan

Grensoverschrijdend erfgoed, zo kun je de resten noemen van de grens van het Romeinse Rijk. Delen ervan zijn erkend als werelderfgoed. Er wordt nu hard aan gewerkt om ook het Nederlandse stuk als zodanig voor te dragen.

DIRK SNOODIJK

Romeinse resten van wereldbelang

De ondergrondse

Het uiterlijk van het cultuurcentrum Castellum Hoge Woerd in Utrecht zal geïnspireerd zijn op dat van het Romeinse fort dat daar stond

Binnen de gemeente Utrecht zijn veel sporen van de Romeinse rijksgrens gevonden, zoals de overblijfselen van forten, wachttorens, de weg en schepen. Frits Lintmeijer: 'Dankzij onderzoek in de wijk Leidsche Rijn hebben we een ander beeld gekregen van hoe de grens functioneerde. Uit de schoolboekjes van vroeger rees het beeld op van een harde grens, met aan de ene kant de barbaren en aan de andere kant de beschaafde wereld. Nu is dat beeld geëvolueerd tot een interessante grensstreek, waarin veel handel en andere uitwisseling plaatsvond.'

'De Romeinse grens is belangrijk voor het schrijven van de geschiedenis van Nederland'

Strijd met het water

Vanaf de huidige Duitse grens tot aan de Noordzee stonden negentien forten. Daartussen bevond zich een fors aantal wachttorens op lichtsignaal-afstand van elkaar. Rond elk fort ontstond een dorp met aanlegkades. Tessa de Groot: 'Het Nederlandse deel van de Romeinse grens is een overgangszone tussen nat en droog. De Rijn was hier toen nog heel actief. De Romeinen kwamen in dat natte gebied, met die rivier die zijn bedding nog wel eens wilde verleggen. Zij waren zo'n nat land helemaal niet gewend. Dat betekende dat ze moesten leren van het landschap. Ze moesten er creatief mee omgaan. De Romeinse forten bijvoorbeeld hebben overal dezelfde, min of meer vierkante vorm. Maar hier kregen de soldaten te maken met een beperkte ruimte op de smalle oeverwal. Ze hebben hun forten hier dus langwerpiger gebouwd, een stuk minder diep.'

Ook de constructie en de materialen van de grensweg pasten de Romeinen hier aan. Op de plaatsen waar de weg vlak langs de rivier liep, versterkten ze het talud met grote basaltblokken. »

Het wrak van het Romeinse vrachtschip *De Meern 4* ligt onder de grond in Utrecht. Hier bij een onderzoek in 2005

» Tessa de Groot: 'Soms ging het mis. In Leidsche Rijn zijn daar sporen van teruggevonden. Toen daar de rivier de weg had weggespoeld, legden ze die een paar meter opzij opnieuw aan. Maar niet altijd pasten de Romeinen zich aan het landschap aan. Ze zetten het landschap ook wel naar hun hand, door bijvoorbeeld kanalen te graven. Die strijd met het water, dat waterbeheer, is zeer typerend voor het zogenoemde Neder-Germaanse deel.'

Archeologische baan

In 411 gaven de Romeinen de grens hier op. Vervolgens heeft de Rijn de resten van de forten, de wachttorens, de dorpen, de havens en de weg met klei bedekt. Tegenwoordig doorsnijdt de Romeinse grenstrook Nederland als een rijke archeologische baan, dwars door drie provincies. Delen van de ondergrondse resten zijn rijksmonumentaal. Tessa de Groot: 'De strook met de weg en de forten is enkele tientallen meters breed. Als je de zone breder ziet, als een gebied waarin interactie plaatsvond tussen de Romeinen en de lokale bevolking die daar in nederzettingen leefde, dan gaat het over kilometers.'

In dit waterrijke gebied zijn organische materialen onder de grond goed geconserveerd. Neem al die wrakken van Romeinse houten schepen die in de afgelopen jaren gevonden zijn. Tessa de Groot: 'Doordat het grondwater hier zo hoog staat, zijn natte organische resten niet weggerot. Klei en zand dat er overheen is gespoeld heeft ze veilig afgedekt. Zo zijn spullen van leer en hout vaak geweldig goed bewaard gebleven. In drogere grond is dat allemaal verdwenen. Dat is een uniek aspect van de Romeinse grens in Nederland.'

Weggebaggerd

Het nadeel van het riviergeweld is dat er nu een gat zit in de sporen van de grenszone. Tessa de Groot: 'Tussen Fort Fectio bij Bunnik in Utrecht en de grens met Duitsland is de Rijn na de Romeinse tijd nog flink actief geweest. Hierdoor is een deel van de archeologische resten weggespoeld, en in recentere tijd ook wel weggebaggerd. Onze kennis van de oostelijke helft is

daardoor beperkter dan van de westelijke helft. Van een aantal oostelijke forten is de locatie alleen bekend door baggervondsten. Een uitzondering hierop vormt Fort Meinerswijk bij Arnhem.'

In Utrecht ligt dat dus anders. Frits Lintmeijer: 'In Leidsche Rijn hebben we veel onderzoek gedaan, omdat we daar gingen bouwen. We hebben bijna een complete vloot naar boven gehaald. We hebben ook zeer veel sporen van de Romeinse grensweg gevonden. Die kunnen we nu voor het grootste deel tot op de meter nauwkeurig op de kaart zetten. Het verloop van die weg heeft ons meer kennis opgeleverd van de ontstaansgeschiedenis van Utrecht.'

Werelderfgoed

In Groot-Brittannië staat een groot deel van de stenen Muur van Hadrianus nog overeind. Die verdedigde het Romeinse Rijk tegen de noordelijke, zeg maar Schotse, barbaren. De Muur van Hadrianus is werelderfgoed, net als de resten van de noordelijker gelegen Muur van Antoninus. Dat was een muur van pluggen op een stenen fundering. In Duitsland begrenste een wal tussen de Donau en de Rijn de Romeinse provincies Raetia en Opper-Germanië. Ook dat deel is werelderfgoed.

De noordgrens van de provincie Neder-Germanië, het lage land, is dat nog niet. Dat stuk van de Romeinse grens ligt in Nederland en deels in Duitsland. Momenteel wordt er hard aan gewerkt om ook deze Neder-Germaanse grens voor te dragen als werelderfgoed. Tessa de Groot: 'Nederland onderzoekt nu in samenwerking met Duitsland welke onderdelen voorgedragen kunnen worden. Het is bijvoorbeeld haalbaar om die vindplaatsen goed te behouden en te beheren die al als rijksmonument of op een andere manier zijn beschermd.'

Parelketting

De Romeinse grens in Nederland gaat waarschijnlijk geen aangesloten strook werelderfgoed worden. Tessa de Groot: 'Het zullen eerder locaties zijn, verbonden door de weg. Als parels aan een parelketting. Het gaat bijvoorbeeld om resten van forten, delen van de weg en een beperkt aantal schepen die niet opgegraven zijn. Het Romeinse schip *De Meern 4* bijvoorbeeld ligt nog onder de grond in Utrecht. Het wrak ligt tegen een kade aan, met basaltblokken die van het talud van de weg gerold zijn. Dat is een bijzonder geheel.'

'De sporen van de twee steden Forum Hadriani en Noviomagus horen er wat mij betreft ook bij, in Voorburg en Nijmegen. Net als de resten van het Kanaal van Corbulo, dat de mondingen van de Rijn en de Maas met elkaar verbond. Ik verwacht dat er naast die losse locaties, die parels, als snoer een zogenoemde bufferzone komt, met bijvoorbeeld plekken waar we nog meer sporen van de weg verwachten.'

Het is druk in het hart van Nederland. Er wordt hier veel gebouwd. Er worden veel wegen aangelegd. Is het niet lastig om daar grote stukken grond van uit te sluiten? Tessa de Groot: 'Inderdaad. Daarom gaan we uit van de terreinen die al beschermd zijn. Het is niet de bedoeling om zo'n druk bevolkt gebied vast te zetten.'

Kwaliteit

De beoogde beheerder van het potentiële werelderfgoed stelt de voordracht op. Bij de Romeinse grens zijn dat de drie provincies Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland. Die kennen de situatie immers als geen ander. Bovendien zijn zij samen met de gemeenten het beste in staat om de kans op zorgvuldig beheer in te schatten, net als de mogelijkheden van een toeristische exploitatie. Bij de voordracht hoort een nominatiedossier. Dat bevat informatie over de uitzonderlijke waarde van het erfgoed en hoe de beheerder die waarde duurzaam in stand houdt. Gedeputeerde

9x Nederlands werelderfgoed

1. *Het voormalige eiland Schokland in de Noordoostpolder*
2. *De Stelling van Amsterdam*
3. *De molens bij Kinderdijk-Elshout*
4. *De historische binnenstad van Willemstad op Curaçao*
5. *Het Ir. D.F. Woudagemaal in Lemmer*
6. *Droogmakerij de Beemster*
7. *Het Rietveld Schröderhuis in Utrecht*
8. *De Waddenzee*
9. *De grachtengordel van Amsterdam*

Annemieke Traag leidt het opstellen van het dossier. Dat gebeurt samen met de gemeenten waar de grens door loopt en met maatschappelijke organisaties. Namens het kabinet zal de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de nominatie bij het Werelderfgoedcomité indienen.

Annemieke Traag: 'Cultuurhistorie kenmerkt de kwaliteiten van een streek. Wij willen als provincies die kwaliteiten versterken, omdat ze een belangrijke factor vormen voor een aantrekkelijk leef- en vestigingsklimaat. De Romeinse rijksgrens is zo'n kwaliteit. Daarom willen wij een serieuze rol vervullen in de nominatie.' Frits Lintmeijer: 'Ook de gemeente Utrecht heeft haar medewerking volop toegezegd. De stad is goed gedocumenteerd.'

Nederland wil samen met Duitsland de Neder-Germaanse grens als één stuk werelderfgoed voordragen. Tessa de Groot: 'De natte grens in Duitsland vormt een eenheid met het Nederlandse deel. Het is dus logisch om die samen voor te dragen.' Annemieke Traag: 'Deze grens verbindt onze landen.'

'Je kunt er een fantastisch verhaal mee vertellen'

Verbonden

Een voorwaarde om werelderfgoed te worden is dat er zorgvuldig mee omgesprongen wordt. Verbeterd de werelderfgoedstatus de zorg voor de grensresten? Tessa de Groot: 'Wettelijk gezien kan een archeologische vindplaats niet beter beschermd worden dan als rijksmonument. De vindplaatsen worden echter bekender als ze werelderfgoed zijn. En bekendheid werkt een betere zorg in de hand. UNESCO vindt het bovendien belangrijk dat onzichtbaar archeologisch erfgoed gepresenteerd en zichtbaar gemaakt wordt. Ook dat zorgt voor een goede omgang.'

Cees van 't Veen: 'De Nederlanders zullen zich meer bewust worden dat dit erfgoed zeer bijzonder is.' Annemieke Traag: 'De mensen voelen zich door de erkenning ook meer verbonden met zo'n schat in hun land. Ze gaan zich er zo goed mogelijk voor inzetten om ervoor te zorgen dat die niet vernield wordt of verdwijnt.' Frits Lintmeijer: 'De erkenning als werelderfgoed is een stap in een continu goede zorg voor belangrijk erfgoed.'

Creatief visualiseren

Veel toeristen bezoeken graag werelderfgoederen. Hoe kan onzichtbaar erfgoed een toeristische trekpleister worden? Tessa de Groot: 'In kelders onder het Domplein in Utrecht kun je resten van muren van een van de Romeinse forten zien. Aan de andere kant hoeft iets niet zichtbaar te zijn om werelderfgoed te worden. Van het Opper-Germaanse en het Raetische stuk van de grens is ook niets zichtbaar. Het is bijzonder genoeg. En je kunt er een fantastisch verhaal mee vertellen. Zo zijn in Nederland verschillende provincies en gemeenten hard bezig met het visualiseren van de grens. Je moet daar creatief mee omgaan.'

Fort Matilo bijvoorbeeld wordt in de Leidse wijk Roomburg zichtbaar gemaakt in een park. Momenteel verrijzen er een grondwal en wachttorens. De grensweg wordt hier weer aangelegd, en er wordt een Romeinse brug over het tracé van het Kanaal van Corbulo gebouwd. Voor kinderen worden er Romeinse groenten geteeld en krijgt het park speelplaatsen in Romeinse sfeer. Cees van 't Veen: 'Sinds dit jaar stimuleert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de marketing van het Nederlandse werelderfgoed. Met kennis en geld ondersteunen wij provincies en gemeenten

FOTO: GELDERLAND

Annemieke Traag

Tessa de Groot

FOTO: GEMEENTE UTRECHT

Frits Lintmeijer

Cees van 't Veen

om de belevingswaarde ervan te vergroten en het attractief te maken.' Annemieke Traag: 'De Romeinse grens biedt daar goede aanknopingspunten voor. Het zou prachtig zijn als er meer herkenningstekens komen, en digitale layers voor iPad en telefoon.'

Overweldigende belangstelling

Castellum Hoge Woerd in Leidsche Rijn wordt een cultuurcentrum op de plaats waar een Romeins fort heeft gestaan. Er komt een archeologisch museum in met het wrak van een Romeins vrachtschip dat in de buurt opgegraven is. Van buiten zal het centrum eruitzien als een moderne versie van het fort. Frits Lintmeijer: 'In het hart van Utrecht hebben we bovendien met een lichtlijn de Romeinse grens vormgegeven. Op het Domplein ontwikkelen we een ondergrondse schatkamer die twintig eeuwen letterlijk zal blootleggen, te beginnen op de Romeinse bodem. En we helpen de provincie bij het zichtbaar maken van Fort Fectio in Vechten. Met Hoge Woerd, het Domplein en Fectio krijgen we drie markeringpunten die de Romeinse grens door Utrecht duidelijk zichtbaar maken.'

Utrecht heeft in Leidsche Rijn een aantal keren Romeinse dagen gehouden. Frits Lintmeijer: 'Er was steeds een overweldigende belangstelling voor. Letterlijk cohorten mensen uit Leidsche Rijn liepen in Romeinse pakken langs de grens. Mensen vinden het prettig om iets te weten over de historie van hun streek. De Romeinse grens appelleert aan dat gevoel.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Meer informatie: Cees van Rooijen, c.van.rooijen@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Tamar Leene.

In kelders onder het Domplein in Utrecht zijn resten van muren van een Romeins fort te zien

Villa Jongerius

Huis van honderd verhalen

De directeursvilla van Jan Jongerius staat er nog maar 75 jaar, daar in Utrecht. Toch bevat het huis een schat aan verhalen. Veel daarvan vertellen over de kleurrijke eigenaar. Zeker zoveel verhalen zijn verbonden aan het avontuur dat restauratie en herbestemming heet. MARCELINE DOLFIN

Door onderzoek is er veel bekend geworden over Jan Jongerius en zijn leven en werk in Utrecht. Jongerius was tuinderszoon, actief katholiek, Ford-dealer, reiziger, vader van een groot gezin en levensgenieter. En ook ontwerper van zijn eigen huis en kantoor. Althans, er zijn tot nog toe geen architectennaam en bouwtekeningen tevoorschijn gekomen. Daarom wordt er nu aangenomen dat Jongerius met al zijn ondernemerszin en eigengereidheid het ontwerp en de bouw zelf ter hand heeft genomen. Villa Jongerius staat aan de Kanaalweg in Utrecht en is gebouwd in 1937. Het zou een huis worden van honderd verhalen.

De ondernemer overleed in 1941. Zijn autobedrijf ging in 1955 failliet, waarna het Ministerie van Defensie het complex kocht. Vijftig jaar later, toen Defensie het terrein weer verliet, werd de Stichting Vrienden van het Jongeriuscomplex opgericht. De afgelopen zes jaar spannen de Vrienden zich in voor het behoud van het huis, de bijbehorende tuin en het kantoorgebouw. Er startte een grondige restauratie. Met het neerdalen van het bouwstof worden de contouren van de villa en zijn toekomst steeds scherper.

Ultramoderne techniek

Niet alleen het huis en het achtergelegen kantoorgebouw, maar ook de villatuin is tegenwoordig beschermd als rijksmonument. Zowel huis als kantoor heeft een sterk modernistische inslag met witgepleisterde muren, stalen ramen en hier en daar detaillering in art deco-stijl. In het huis is ultramoderne techniek terug te vinden, zoals een centraal stofzuigersysteem. Volgens de overlevering was mevrouw Jongerius behoudender van smaak dan haar man. Haar voorkeur is terug te vinden in de afwerking van de salons, met een betimmering in Lodewijk XV-stijl.

Een benzinepomp met auto's in een glas-in-loodraam in de villa van auto-ondernemer Jan Jongerius

FOTO GLASSTELER HAGEMER

Op de verdieping is Jongerius' hand weer te zien. Een strakke vormgeving in de stijl van Gispens overheerst hier. Zijn liefde voor planten komt ook binnen terug, met de bloembakken in de leuning van de statietrap. Als goed katholiek had Jongerius boven een huiskapel laten inrichten. Het is de bedoeling dat deze wordt hersteld en ingericht als een klein museum. De rest van de villa zal gebruikt worden voor horeca, zaalverhuur en kleinschalige culturele evenementen.

Zwevend dakoverstek

Dit soort functies kan niet zonder slag of stoot worden ondergebracht in een voormalige woning. Zaalruimte, moderne keukenfaciliteiten en vooral technische voorzieningen moeten worden ingepast. Ingrijpen in de structuur is dan onvermijdelijk. Dit doet zich vooral voor in de kelder en op de verdieping. De begane grond met de statietrap, de salons en de eetkamer zal nagenoeg onveranderd blijven. Dit soort keuzes komt tot stand in een zorgvuldig proces van onderzoek, analyse en afweging. Vooropstaat dat de monumentale waarde van het gebouw zich evenwichtig blijft verhouden tot de nieuwe functie.

De villa is gebouwd met in het werk gestort beton. Daar zijn de muren, de vloeren, de karakteristieke brede overstekken van het platte dak en het rondom gaande balkon van gemaakt. De stuttende stempels die door Defensie waren aangebracht deden al enigszins vermoeden dat er op dit punt iets niet in orde was. Belinda van Buiten van FBW Architecten: 'Bij onderzoek bleek pas hoe erg het mis was. De wapening van het beton was aan alle kanten onvoldoende. Het architectonisch zwevende dakoverstek en het balkon bleken ook bouwkundig te zweven. Samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vond een zorgvuldige afweging plaats van wat we wilden behouden.'

Kleurige accenten

In een vroeg stadium werd duidelijk dat de balkons geheel vervangen dienden te worden, wilden zij nog een functie kunnen vervullen in het nieuwe openbare gebruik van de villa. De beslissing over het dakoverstek was ingewikkelder. Uiteindelijk is besloten het overstek in te zagen, op te krikken, te ondersteunen en met een gewapende betonnen strook op het dak te fixeren. De kleurige accenten van het huis, wit met helderrode kozijnen en dakranden, versterken nu weer de karakteristieke architectuur.

De vele verhalen over de villa, de familie en het bedrijf zijn niet alleen uit de overlevering en uit archiefstukken bekend, maar ze worden ook door het huis zelf verteld. In het plafond van de hal bevindt zich een groot glas-in-loodraam. De panelen tonen onder meer het ouderlijk huis, vestigingen van het bedrijf, auto's, een benzinepomp, vrachtovervoer en ambachten van het carrosseriebedrijf. Alles gerangschikt rondom God de Vader. Dit raam is nu uitgenomen en wordt schoongemaakt en gerestaureerd. In het trappenhuis van het kantoorgebouw zal een nog veel groter raam met vergelijkbare afbeeldingen zijn oorspronkelijke plaats terugkrijgen.

Een lusthof

Terwijl in de villa de toekomst al duidelijk vorm krijgt, staat het kantoorgebouw er verlaten bij. De vele hoge ramen lieten eens een zee van licht binnen op de in rijen opgestelde bureaus van de kantoormedewerkers. Die ramen zijn nog dichtgetimmerd en binnen heerst het duister. Plannen voor het herstel en de herbestemming zijn in ontwikkeling. Er is hiervoor een toezegging van 17.500 euro van de Rijksdienst, vanuit de nieuwe subsidieregeling voor herbestemming. Alice Hoogenhout van de Stichting Vrienden: We denken aan een bestemming voor *urban gardening* en *slow food*, stadstuinieren dus en het oorspronkelijke gebruik van gewassen. We zouden een markt voor streekproducten in het kantoor kunnen onderbrengen. Dit sluit zowel aan bij de horecafunctie als bij de hoveniersachtergrond van Jongerius.'

Ford-dealer Jongerius was ontwerper van zijn eigen huis en kantoor

Een verhaal apart vormt de tuin rondom de villa. Nog voor de bouw van het huis was die al aangelegd. Historisch beeldmateriaal toont een lusthof, met een weelde aan bloemen en planten. Nauwkeurig onderzoek door bureau SB4 in samenwerking met FBW Architecten heeft de tuin op papier opnieuw tot leven gewekt. Deze kennis zal goed van pas komen als straks de herinrichting ervan aan bod komt. De hoofdstructuur is nog intact. Het verhaal van de tuin en de andere 99 verhalen over Villa Jongerius verdienen het te worden opgeschreven. Dit najaar verschijnen ze in een boek, van de hand van de Utrechtse architectuurhistoricus Bettina van Santen.

Marceline Dolfin is consulent architectuurhistorie voor Utrecht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.dolfin@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.villajongerius.nl. Op 12 mei rondleidingen.

Jan Jongerius met zijn gezin rond 1928

Villa Jongerius is 75 jaar geleden gebouwd. De foto is ongeveer in 1939 gemaakt

Wederopbouw 1959-1965

Voortreffelijke voorbeelden

De jaren tussen 1959 en 1965, dat waren andere tijden. The Rolling Stones zetten met hun muziek het Kurhaus op zijn kop. Terwijl de Cuba-crisis dreigde uit te lopen op een derde wereldoorlog, genoot de Nederlandse bevolking van de voordelen van de verzorgingsstaat. Meer vrije tijd leidde tot een onbekend fenomeen: bermtoerisme. En er heerste een aanstekelijke bouwwoede.

Het waren de laatste jaren van de wederopbouw. De ergste oorlogsschade was inmiddels hersteld, de schaarste aan materialen en financiën was voorbij en de woningnood was grotendeels gelenigd. Ook koningin Juliana toonde zich hier verheugd over en woonde in 1962 in Zwolle de viering bij van de oplevering van de miljoenste naoorlogse woning. In alle vrijheid ontwierpen bekende architecten bijzondere bouwwerken, zoals Van den Broek, Bakema en Van Eijck. Zij bereikten ijverig een nieuw architectonisch hoogtepunt. Nederland stond weer op de kaart.

Nieuwe rijksmonumenten

Om ze te beschermen als rijksmonument maakt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een selectie van excellente bouwwerken uit die tijd. De dienst heeft daar onlangs aan monumentenorganisaties, gemeenten en steunpunten cultureel erfgoed suggesties voor gevraagd. Dit leidde tot veel positieve reacties. In de afgelopen jaren zijn er uit het eerste deel van de wederopbouwperiode, 1940-1958, ook ongeveer honderd gebouwen rijksmonument geworden. Dat het er voor de kortere periode 59-65 net zo veel gaan worden, komt omdat er in deze turbulente jaren meer en van hogere kwaliteit gebouwd werd. Van de 2,5 miljoen nieuwe bouwwerken bestond de helft uit woningen.

Ook 1963, 1964 en 1965 doen mee, want sinds 1 januari hoeft een bouwwerk niet meer minstens vijftig jaar oud te zijn om rijksmonument te kunnen worden. Het proces van selecteren en waarderen van het honderdtal bouwwerken loopt parallel aan dat van de dertig gebieden uit de wederopbouw in de *Visie erfgoed en ruimte* van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. En het loopt ook gelijk op met de inventarisatie van naoorlogse wandkunst door de Rijksdienst. Architectuur, stedenbouw en kunst uit de wederopbouwperiode worden integraal benaderd.

Evenwicht

Er zal recht worden gedaan aan verschillende architectuurstromingen en het oeuvre van architecten. Extra aandacht gaat uit naar groen erfgoed, afwerking en materiaal, en naar een evenwichtige regionale spreiding, al zal de Randstad vanwege de hoge bouwproductie blijven overheersen.

Ter illustratie drie grote kanshebbers. Ten eerste het Bio-Herstelingsoord in Arnhem van architect Ko Oud uit 1960. Ten tweede de stadsschouwburg in Nijmegen van Bernard Bijvoet en Gerard Holt uit 1961. En ten derde het raadhuis van Hengelo van Jo Berghoef en Frans Hondius uit 1963. Na de zomer zal de Raad voor Cultuur een advies uitbrengen over de topselectie. Naar verwachting worden de geselecteerde bouwwerken eind dit jaar of begin 2013 publiekelijk bekendgemaakt en voorgedragen voor rijksbescherming.

Ben de Vries is projectleider van het aanwijzingsprogramma Wederopbouw 1959-1965 en senior beleidsmedewerker internationaal bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

De meest kenmerkende bouwwerken uit de jaren tussen 1959 en 1965 worden rijksmonument. Op dit moment werkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan een selectie van ongeveer honderd. De evidente voorbeelden uit deze wederopbouwperiode weerspiegelen een turbulente tijd. **BEN DE VRIES**

De stadsschouwburg van Nijmegen is een bouwwerk uit de selectieperiode 1959-1965 dat kans maakt om binnenkort rijksmonument te worden

Penis vulgaris weer overeind

Kunstviagra

Van lasdraad, stof en schuimrubber maakte de kunstenaar Ferdi een bijzondere plant, de Penis vulgaris. Het was eind jaren zestig, de tijd van de flowerpower en de seksuele revolutie. Vijfenveertig jaar later hing de plant slap. Er was duidelijk een restauratie nodig. SYLVIA VAN SCHAIK

Loutje den Tex restaureert de Penis vulgaris

Na restauratie staat de plant weer overeind

De psychedelische bloemenkinderen leefden eind jaren zestig, begin jaren zeventig in een te gekke tijd. Wat de jongeren toen bezighield, laat het Limburgs Museum in Venlo momenteel zien op de tentoonstelling *Flower power*. Zo staat er ook een kunstplant, de Penis vulgaris, uit de verzameling van het Rijk. Ferdi Tajiri-Jansen was een jaar of veertig toen ze hem maakte. Zij had haar man, de Japanse Amerikaan Shinkichi Tajiri, in Parijs via de beeldhouwer Ossip Zadkine leren kennen.

In die tijd speelden veel kunstenaars met het taboedoorbrekende thema seks. Ferdi deed dit onder andere met haar Hortisculpturen, die ze vanaf 1966 maakte. Dit zijn beelden van metershoge bloemen en planten, die de overgang van plant naar dier symboliseren. De Penis vulgaris is er een van. Ferdi's werk is sensueel en organisch, en brengt een ode aan erotiek en seksualiteit.

Zij vergrootte de zaadknoppen, bloembladeren en stempel zodanig uit dat de vergelijking met menselijke geslachtsdelen voor de hand ligt. De basis van de sculpturen is een buigzaam raamwerk van lasdraad in een mengsel van ijzer en koper, dat door Ferdi zelf in elkaar werd gelast. Hieromheen kwam een binnenwerk van schuimrubber, met aan de buitenkant allerlei bedrukte stoffen.

Verpulverd schuimrubber

De Penis vulgaris kon niet zomaar uit het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed naar Venlo toe. De plant zag er geheel verlept uit. De stamper

hing slap naar beneden, net als de bloembladeren en de blaadjes. Al deze onderdelen waren opgevuld met schuimrubber, die door de tijd geheel verpulverd was. Hiermee had de Hortisculptuur haar oorspronkelijke vorm verloren.

Om de Penis weer tot leven te brengen was er een restauratie nodig. Freelance-restaurator Loutje den Tex was er meer dan vijftig uur mee bezig. Door de bladeren met nieuw schuim op te vullen is de spanning op de stof weer teruggebracht. Voordat er gekozen is voor nieuw schuimrubber zijn er proeven gedaan met materialen met een langere levensduur, zoals fiberfill en polyethyleen. Maar hiermee kon de typische vorm van de bladeren niet voldoende benaderd worden. Dus het werd toch weer schuimrubber. Om het leven van het nieuwe schuimrubber te verlengen is het geïmpregneerd met een emulsie van twee stoffen, Tinuvin B75 en Impranil DLV.

De nieuwe schuimrubberen binnenwerken zijn vervolgens in de bladeren genaaid. Om de originele vorm van de plant met uitstaande bladeren dichter te bereiken is ten slotte onder elke middennerf van de bloembladeren nog een ondersteuning van kunststof aangebracht. Dit alles maakt dat de Penis vulgaris nu weer pront omhoog staat en in volle glorie kan worden getoond in het Limburgs Museum.

Sylvia van Schaik is conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, s.van.schaik@cultureelerfgoed.nl.

'Flower power' t/m 6 januari 2013 in het Limburgs Museum Venlo. Zie www.limburgsmuseum.nl.

Gebouwen, kades, bruggen, tuinmuren. Al eeuwenlang is Nederland volgemetseld met bakstenen. Dat oude metselwerk draagt heel wat geheimen in zich. Bij onderhoud en restauratie blijkt welke dat zijn. Drie vaklieden zijn van de steiger gekomen om erover te vertellen.

DIRK SNOODIJK

Rick Takkenkamp, Dirk-Aart de Leeuw en Jan Willem Walraad

Metselwerk restaureren

DE GEHEIMEN VAN DE GEVEL

Het is een prachtige lentedag. Buiten speelt de zon met de oude binnenstad. Binnen schuiven drie vakmensen aan tafel. Het gesprek gaat over het onderhouden en restaureren van historisch metselwerk. 'Als het binnenklimaat verandert omdat het gebouw een nieuwe functie heeft gekregen, dan ontstaan er soms problemen met de bakstenen', zegt Dirk-Aart de Leeuw. Hij is uitvoerder bij aannemer Jurriëns, die gespecialiseerd is in het onderhoud van monumenten. 'Houd goed in de gaten waar de watersnoodramp plaats heeft gevonden', waarschuwt Jan Willem Walraad, restauratiearchitect. 'Als gebouwen toen in het zeewater hebben gestaan, dan zit het zout nog steeds in de muren.'

De derde vakman is Rick Takkenkamp, directeur van zijn eigen bedrijf dat gevels restaureert: 'Er bestaan standaardbestekken waarin staat dat een voeg tot tweeënhalve centimeter uitgehakt moet worden. De meeste gemeenten hanteren die. Maar bij ragfijne voegen uit de achttiende eeuw is dat niet mogelijk zonder schade.' 'Toch komt die regel ergens vandaan', zegt Walraad. 'Heel vaak wordt er te weinig uitgehakt, zodat de nieuwe voeg onvoldoende houdt.'

De drie zijn uitgenodigd door Michiel van Hunen, senior onderzoeker instandhoudingsstechnologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De reden: op 10 oktober houdt de dienst een symposium over historisch metselwerk. Veel aspecten van onderhoud en restauratie zullen die dag aan de orde komen.

Bastaardmortel

Vrijwel elk oud gebouw in Nederland is opgetrokken uit baksteen. Om ons heen is een feest aan verschillende kleuren baksteen te zien, aan verschillende formaten, verbanden en voegen. Zware kloostermoppen uit de middeleeuwen leveren een compleet andere muur op dan de uitbundige baksteenkunst van de Amsterdamse School. Goed metselwerk doorstaat de eeuwen met gemak. Toch heeft het af en toe de ogen en handen van een vakman nodig. Zo is het belangrijk om bij een restauratie van te voren te bepalen welke ingrepen het metselwerk nodig heeft. Jan Willem Walraad: 'Pas vanaf een steiger zie je goed wat er aan een muur gedaan moet worden. Dan komen er allerlei geheimen tevoorschijn. Bijvoorbeeld hoe los de stenen zitten op een bepaalde plek. Als een muur voor de jaren tachtig al een keer eerder gerestaureerd is, dan is die vaak met een cementrijke bastaardmortel afgevoegd. Die voegen kunnen op termijn problemen gaan geven, omdat ze nu aan het loskrimpen zijn.'

'Voor heel wat eigenaren is roestend ijzer een ander geheim van de gevel', zegt Rick Takkenkamp. 'De laatste jaren hebben wij veel gebouwen van rond 1900 hersteld, die allemaal smeedijzer in de muur hebben zitten. Het is beter om een onzichtbaar roestend muuranker te herstellen dan alleen de scheur die hij heeft veroorzaakt. Vanaf de grond valt een haarscheurtje hoog in een gebouw niet te ontdekken. Maar als je ermee aan het werk gaat, dan vallen er soms hele stenen uit.'

Een mooie muur

'Ook zo'n geheim is metselwerk dat gehydrofoobeerd is', vertelt Walraad. 'Als je daar een steen uithakt, maak je een lek in die waterwerende laag. Via de nieuwe steen komt er dan water binnen en dan ben je pas echt de klos.'

Het is belangrijk om er al vroeg achter te komen welk eindresultaat de eigenaar van het metselwerk voor ogen heeft. Takkenkamp: 'Vijftig procent van onze opdrachtgevers wil zijn gevel "mooi" gemaakt hebben. Dat is een rekbaar begrip. Het varieert van slechts de gaatjes dichtzetten tot kaalgestraald met spierwitte, nieuwe voegen.' 'Vorige week was ik bij een opdrachtgever', vertelt Dirk-Aart de Leeuw, 'voor een historische muur van kloostermoppen. Hij wil

hem opgeknapt hebben. Er hebben raampjes in gezeten, die ooit dichtgezet zijn. Er zit nog een oude houten latei in en er is een klimop tegenaan gegroeid. De muur is waarschijnlijk ooit grotendeels gestukadoord geweest. De opdrachtgever wil daarom dat die mooie oude muur er zo uit blijft zien, en ik moet zorgen dat hij niet instort. Dat is een uitdaging, want als je ermee aan de gang gaat, blijft zo'n muur nooit exact hetzelfde.'

Metselwerk heeft af en toe de ogen en handen van een vakman nodig

Oude bakstenen

Er worden tegenwoordig minder historische gebouwen gesloopt dan vroeger. Dat is een goede zaak. Het heeft echter ook een keerzijde. 'Tien jaar geleden vond ik voor een restauratie vrij snel passende oude stenen', vertelt De Leeuw. 'Dat wordt steeds moeilijker. Nieuwe stenen laten bakken is een goede oplossing. Maar dat kost tijd en wordt vaak te laat gestart.'

Niet alleen de bakstenen zijn belangrijk, ook de mortel is dat. Bedrijven ontwikkelen gedurende jaren het ideale recept voor een mortel. Dat beroepsgeheim geven ze niet zomaar prijs. 'Wij gebruiken bijvoorbeeld "klapzand", zegt Takkenkamp. 'Niemand behalve wij weet wat dat precies is.' Soms worden die recepten zonder kennis gekopieerd, maar niemand kan de mortel precies namaken. Toch wordt er vaak in een bestek een bepaald recept voorgeschreven. Is dat zinvol? 'Nee,' zeggen De Leeuw en Takkenkamp. 'Hoe meer je op de steiger met elkaar uit kunt maken, hoe beter het is', brengt Walraad in. 'Als je maar met deskundige bedrijven werkt. Echter, als een aannemer een minder goede onderaannemer het voegwerk laat doen, dan heb je een probleem. Zo'n voorgeschreven mortel kan in dat geval toch leiden tot de gewenste kwaliteit.'

De gevel kan zijn geheimen prijsgeven na onderzoek. Maar dat kost geld en dat moet de opdrachtgever wel willen betalen. 'Ik heb de ervaring dat opdrachtgevers graag willen dat je voor een restauratie goed uitzoekt of er in een later stadium nog moeilijkheden op kunnen duiken', zegt Jan Willem Walraad. 'De muren laten onderzoeken geeft ook aan dat je zorgvuldig te werk gaat.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Meer informatie: Michiel van Hunen, m.van.hunen@cultureelerfgoed.nl.

Symposium Historisch metselwerk

Het instandhoudings-symposium van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is in 2012 gewijd aan historisch metselwerk. Op woensdag 10 oktober zullen sprekers in de Philharmonie in Haarlem metselwerk zowel cultuurhistorisch als bouwtechnisch belichten. Ze koppelen daarbij ingrepen aan praktijkvoorbeelden. Op het beursgedeelte tonen organisaties hun kennis, ervaring en producten. De bezoekers gaan dit jaar niet met één, maar met twee mooie boeken naar huis. Deelname kost € 215, inclusief de boeken. Aanmelden via www.cultureelerfgoed.nl.

6 juli 2011: boswachter Geerling Kruidhof en natuursteenadviseur Anske de Boer nemen de schade op

De eerste helft van de gebroken deksteen hangt in de touwen

Het eerste stuk ligt op de dieplader

De reparatie van een hunebed

Even tien ton graniet lijmen

Wat een kampvuurtje al niet aan kan richten. Een enorme deksteen van een groot hunebed bij Emmen brak er door in tweeën. Er volgde een ingewikkelde hersteloperatie. Hoe repareer je een stuk graniet van tien ton? JOS STÖVER

Hunebedden werden zo'n vijfduizend jaar geleden uit grote zwerfkeien opgebouwd door de Drenten van toen. Zij dekten de stenen grafkamers af met zand en zetten er hun doden in bij. In Drenthe zijn er 54 hunebedden overgebleven. In Groningen staat er nog een. Het zijn belangrijke archeologische rijksmonumenten vanwege hun ouderdom en hun belang voor de wetenschap. Ook zijn het belangrijke toeristische trekpleisters. Elk jaar komen er duizenden bezoekers op af. De meeste mensen verwonderen zich over deze bouwsels. Ze vragen zich af hoe de toenmalige bewoners van Drenthe zo lang geleden in staat zijn geweest zulke zware stenen te verslepen en op elkaar te leggen. Terwijl de bezoekers staan te kijken, lopen hun kinderen over de hunebedden, hoewel dat eigenlijk niet wenselijk is. Dit soort toeristische druk kunnen de monumenten over het algemeen wel aan.

Maar soms loopt het fout. Bekladding met graffiti komt geregeld voor. Ook brand eist zijn tol. De afgelopen jaren raakten behoorlijk wat hunebedden beschadigd doordat er vuurtjes onder werden gestookt. Vorig jaar zomer ging het goed mis. Op 6 juli

constateerde boswachter Geerling Kruidhof van Staatsbosbeheer dat een hunebed in Emmerdennen, even ten noorden van Emmen, zware schade had opgelopen. Een van de dekstenen was ten gevolge van vuur onder en mogelijk ook op het hunebed gebroken en er vervolgens in gestort. Het enorme stuk graniet weegt bijna tien ton. Het is een geluk dat er geen gewonden zijn gevallen.

EHBO hunebedden

Om ervoor te zorgen dat schade zo goed en zo spoedig mogelijk worden hersteld heeft de zogeheten Hunebeddenbeheergroep in 2008 een EHBO hunebedden opgesteld. De Hunebeddenbeheergroep is samengesteld uit Staatsbosbeheer, Stichting Het Drentse Landschap, de provincie Drenthe, archeologisch museum het Hunebedcentrum en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Staatsbosbeheer en Het Drentse Landschap beheren tezamen het merendeel van de hunebedden.

In de EHBO hunebedden staat kort beschreven hoe het beste met een bepaald type schade kan worden omgegaan. Elke schade heeft immers zijn eigen problematiek. De map is een vast onderdeel van de

uitrusting van elke Drentse boswachter die met hunebedden te maken heeft. Ook na de constatering van de schade aan het hunebed in Emmerdennen, dat bekend staat onder nummer D45, trad de EHBO direct in werking. In korte tijd was er aangifte gedaan en was het hunebed afgezet. Overigens heeft de politie de daders tot op heden niet kunnen aanhouden.

Herstelplan

Omdat de schade aan D45 zo ernstig was, duurde het deze keer wat langer om een herstelplan te maken, de financiering te regelen en een vergunning voor de reparatie aan te vragen. De deksteen was immers finaal doormidden gebroken. Hoe zet je de helften van zo'n ruwe steen weer aan elkaar? Lijmen is weliswaar mogelijk, maar zo'n deksteen mag natuurlijk in geen geval nog eens breken. Anske de Boer uit Franeker is een restauratiedeskundige op het gebied van natuursteen. Hij stelde een herstelplan op, dat in september door alle betrokken partijen werd goedgekeurd.

De Rijksdienst gaf vervolgens de vergunning af en de reparatie kon worden ingepland bij de aannemer, Steenhouwerij Zederik in Tienhoven, in Zuid-Holland. En dus moest de granieten kolos op transport. Want alleen in de werkplaats in Tienhoven kon de steen onder gecontroleerde omstandigheden worden gerepareerd.

Op transport

Op 22 november werden de twee helften van de deksteen onder grote belangstelling van publiek en pers voorzichtig uit het hunebed gehesen en op een dieplader gelegd. Losgesprongen kleine scherven werden verzameld. Vervolgens werd alles naar Tienhoven vervoerd, waar direct een begin werd gemaakt met het herstel. Eerst dienden de helften op een houten constructie zodanig te worden gesteld dat de breukvlakken weer precies tegenover elkaar lagen. Dit was bepaald geen sinecure, aangezien de breukvlakken zeer ruw waren en het lijmen meteen bij de eerste poging moest slagen. De lijm droogt namelijk in een halfuur.

Toen het lijmen gelukt was, werd er een viertal gaten van elk drie meter diep in de steen geboord. Hierin

Op de gelijmde deksteen liggen staven die er ter wapening in zullen worden gebracht

De steen wordt precies teruggelegd. Hij moet stabiel liggen

zijn drie centimeter dikke, roestvast stalen staven gebracht. De gaten werden volgegoten met lijm en zodanig afgewerkt dat ze nauwelijks meer te zien zijn. Ook de breuk zelf is op deze manier gecamoufleerd. Zo ontstond als het ware een gewapende steen, die niet meer in twee losse stukken kan breken en dus veilig kon worden teruggelegd. Na enige tijd drogen was de steen klaar voor het transport terug naar Drenthe.

Een van de dekstenen was ten gevolge van vuur gebroken

Thuis

Het vervoer naar Emmerdennen vond plaats op 12 december. Dit keer was er nog meer belangstelling van publiek en pers. De operatie haalde die avond vrijwel alle tv-journaals. Dit geeft eens te meer aan hoe belangrijk de hunebedden voor Nederland en in het bijzonder voor Drenthe zijn. Het terugleggen bleek overigens geen gemakkelijke klus. De steen moest natuurlijk volledig stabiel zijn en mocht niet wiebelen. Veiligheid is immers van groot belang, zeker op deze drukbezochte locatie. Aangezien de oppervlakken nogal ruw zijn, was het moeilijk de juiste positie terug te vinden. Na een uur of twee passen en meten was de klus eindelijk geklaard en had D45 zijn deksteen weer terug. Inmiddels zijn de dranghekken verdwenen en is het

hunebed weer toegankelijk alsof er niets is gebeurd. Laten we hopen dat een dergelijke ramp niet weer plaatsgrijpt. Niettemin moet iedereen zich realiseren dat hunebedden ook in de toekomst schade kunnen oplopen door vandalisme. De statistieken tonen aan dat het aantal incidenten de laatste jaren toeneemt. De Hunebeddenbeheergroep beraadt zich momenteel op maatregelen die dergelijke schades kunnen voorkomen, zonder dat dit ten koste gaat van de toegankelijkheid. Bezoekers horen de hunebedden immers goed te kunnen bekijken. Erfgoed is van ons allemaal.

Jos Stöver is consulent archeologie voor Friesland, Groningen en Drenthe bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.stover@cultureelerfgoed.nl.

Hunebed D45 is weer toegankelijk alsof er niets is gebeurd

Al sinds de middeleeuwen kent het centrum van Amsterdam een verborgen plek: het terrein van het Binnengasthuis. Tegenwoordig gebruikt de Universiteit van Amsterdam daar de rijksmonumentale gebouwen. Ze wilde er nu een van slopen, een andere deels. En dat in een tijd waarin het zo belangrijk is dat cultureel erfgoed herbestemd wordt. DIRK SNOODIJK

Onder de noemer 'modernisering van de monumentenzorg' bevordert de overheid dat er verstandiger met het culturele erfgoed omgegaan wordt. Dat is zeker van belang nu er een economische crisis rondwaart, nu grootschalige leegstand een probleem vormt en nu duurzaamheid een steeds grotere rol speelt. In een historische omgeving is het erfgoed altijd uitgangspunt voor nieuwe ontwikkelingen. De kracht van de vernieuwde koers zit hem in het voeren van een discussie, bijvoorbeeld over herbestemming versus nieuwbouw, gevolgd door de keuze voor de beste aanpak.

Zo'n discussie is in de afgelopen jaren gevoerd over twee gebouwen van het Binnengasthuis in Amsterdam, namelijk de tweede chirurgische kliniek en het zusterhuis. De gesprekspartners waren niet de minste. Allereerst de hoofdstedelijke gemeente. Dan de Universiteit van Amsterdam, waar 5.500 mensen werken en waaraan er 35.000 studeren. Vervolgens omwonenden en andere verenigde liefhebbers van de historische stad. En tot slot het Rijk, waarvoor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed opereerde namens de staatssecretaris van Cultuur.

Een ziekenhuis

Dat 'opereren' is een toepasselijk woord, want het Binnengasthuis is eeuwenlang een ziekenhuis geweest. Het bevond zich oorspronkelijk niet in het centrum, zoals nu. In 1582 lag het terrein van het Binnengasthuis nog aan de rand van Amsterdam, daar waar de Amstel de stad binnenstroomde. Het ziekenhuis betrof in dat jaar de middeleeuwse gebouwen van het Oude en Nieuwe Nonnenklooster, een enclave met veel open ruimte voor tuinen en boomgaarden. Destijds heette het ziekenhuis nog het Sint-Pietersgasthuis. De naam Binnengasthuis ontstond kort daarna, toen in 1635 buiten de poorten van de explosief groeiende stad het Buitengasthuis werd gebouwd, voor zeer besmettelijke pestlijders.

Eind negentiende en begin twintigste eeuw kreeg het Binnengasthuis nieuwe gebouwen op het terrein, die tegenwoordig rijksmonumentaal zijn. Zoals de tweede chirurgische kliniek en het zusterhuis. Zij zijn in 1897 gebouwd naar ontwerp van Frans Poggenbeek. De buitenste nieuwe gebouwen ommuurden als vanouds het besloten stuk stad, dat slechts via één ingang toegankelijk was.

De universiteit

Samen met het Wilhelmina Gasthuis, zoals het Buitengasthuis toen heette, verhuisde het Binnengasthuis in 1981 naar de nieuwe rand van de stad. Het heet sindsdien het Academisch Medisch Centrum. Het Binnengasthuis was al verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Die betrok de leegkomende gebouwen in het centrum. De kinderkliniek en het gebouw voor anatomische onderzoekingen zijn gesloopt. Op die plaatsen zijn een informatiecentrum en woningen in een compleet andere stijl en structuur gebouwd, die behoorlijk detoneren op het terrein. Naast deze ingrijpende veranderingen is er verderop een poort in de bebouwing uitgebroken. In de tweede chirurgische kliniek en het zusterhuis kwamen studentenverenigingen.

Ten opzichte van de rest van de historische binnenstad van Amsterdam is het afgezonderde gebied van het Binnengasthuis bijzonder. De verborgen situatie is in wezen sinds de middeleeuwen niet veranderd. Het maakt de samenhang van dit waardevolle terrein het behouden waard. Het is daarom ook goed dat de gebouwen nog altijd door één instelling worden gebruikt, zoals dat al in de middeleeuwen gebeurde. Dat zorgt voor cohesie in het gebied.

Kliniek met zusterhuis

Frans Poggenbeek liet zijn gebouwen goed aansluiten op de oudere bebouwing. De kliniek en het zusterhuis ogen levendig met hun dakkapellen, verspringende gootlijsten, verschillende soorten vensters en decoratieve metselwerk. Ze maken onlosmakelijk deel uit van het grotere geheel. Het zusterhuis en de twee vleugels van de kliniek vormen een driehoek. Op de elegante balkons van de ziekenzalen aan de rustige binnenhof waanden de patiënten zich elders, en niet in de drukke binnenstad. De operatiezaal is vormgegeven als een amfitheater, zodat de studenten in groten getale mee konden kijken.

Het zusterhuis grenst aan de rand van het ziekenhuisterrein. Het vormt een deel van de aaneengesloten schil, de gebouwen die het gebied afschermen van de rest van Amsterdam. In het huis vonden de verpleegsters fatsoenlijke woonruimte. Dat was in de negentiende eeuw hard nodig. Omdat kort na de bouw de werktijden verkort werden, waren er meer zusters nodig. Daarom is het zusterhuis in 1900 en in 1913 uitgebreid.

De kliniek en het zusterhuis kunnen heel goed hergebruikt worden

Een sloopplan

De Universiteit van Amsterdam gebruikt heel wat gebouwen in de stad. Ze concentreert momenteel de Faculteit der Geesteswetenschappen in het Binnengasthuis, de alfastudies dus. Onder andere de letterenbibliotheek gaat hier een plaats krijgen. Dat ligt voor de hand. De letterenstudies zijn altijd gevestigd geweest in het historische centrum. Bij dat interne verhuizen had de universiteit het plan opgevat de rijksmonumentale tweede chirurgische kliniek te slopen, net als een deel van het zusterhuis, en er een nieuw gebouw neer te zetten. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stond in 2008 negatief tegenover dat plan.

Toen de gemeente daar echter wel een vergunning voor verleende, kwamen er andere instanties in het geweer. Onder andere een bewonersvereniging, het Cuypersgenootschap en de Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad maakten bezwaar. De Raad van State besloot vorig jaar in hoger beroep dat er niet gesloopt mocht gaan worden, omdat het besluit daartoe onvoldoende gemotiveerd was. Daarom heeft de universiteit rond de jaarwisseling enkele rapporten laten opstellen, om het plan extra te onderbouwen. De rapporten veranderden het standpunt van de Rijksdienst niet.

Creativiteit

De vernieuwde overheidskoers ten aanzien van cultureel erfgoed vraagt niet alleen om een visie die gericht is op de omgeving, maar ook om innovatie en focus op hergebruik. Er wordt creativiteit in de omgang met het erfgoed gewenst, waarbij het erfgoed uitgangspunt is voor nieuwe ontwikkelingen. Het Binnengasthuis ligt in de zogenoemde bufferzone van het Amsterdamse werelderfgoed: de grachten-gordel. Dat betekent dat er in deze zone extra zorgvuldig met de historische bebouwing om hoort te worden gesprongen. De kliniek en het zusterhuis kunnen heel goed hergebruikt worden, met nieuwe toevoegingen. Zo'n vorm van 'behoud door ontwikkeling' sluit aan bij de modernisering van de monumentenzorg. Begin april heeft de universiteit na overleg met de gemeente de sloopaanvraag ingetrokken. De kliniek en het zusterhuis gaan als letterenbibliotheek gebruikt worden. Een bibliotheek vergt natuurlijk aardig wat aanpassingen aan de gebouwen. Daarom was het zo belangrijk om de discussie te voeren over wat er verloren gaat bij sloop en wat bij een herbestemming. Want ook bij herbestemming verandert de monumentale waarde aanzienlijk. Het Binnengasthuis gaat een spannende, nieuwe fase in, waarbij de Rijksdienst, ook op verzoek van de universiteit, als adviseur nauw betrokken zal blijven.

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

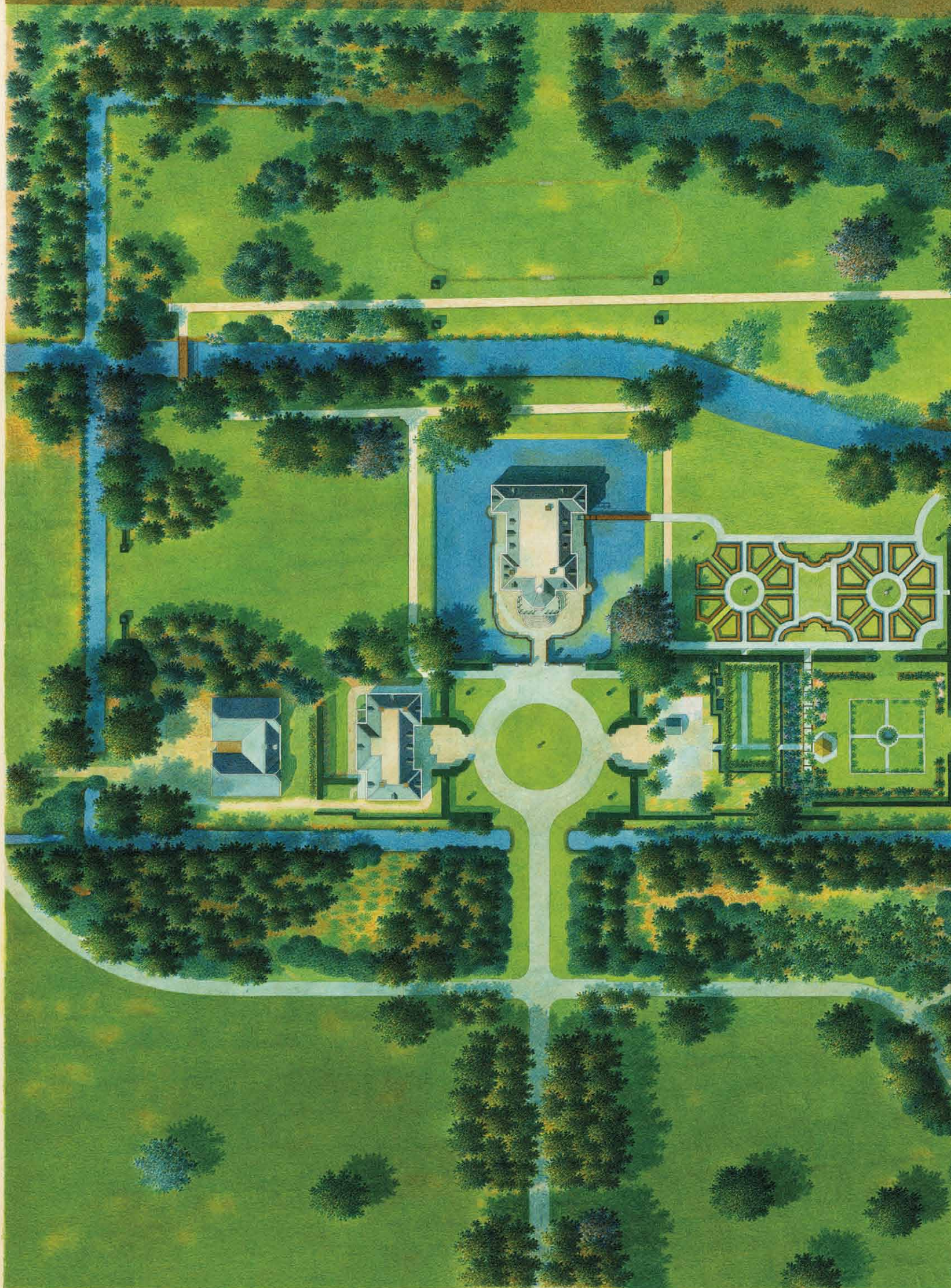
Meer informatie: Eline Jörg, e.jorg@cultureelerfgoed.nl.

Het Binnengasthuis van Amsterdam

Slopen voor de letteren?

Handwritten notes in Dutch:
aan
de reb. links
aan
de w. van
de w. van

DE TUINEN VAN DE WIERSSE / VORDEN

DE TUIN VAN DE STUERS

Tussen 1600 en 1900 vluchtten de vermogenden elke zomer van de stinkende stad naar hun groene landgoed. Ooit telde Nederland er zesduizend, tegenwoordig zijn er nog zo'n zeshonderd historische buitenplaatsen over. Om aandacht te vragen voor het behoud ervan is 2012 uitgeroepen tot het Jaar van de Historische Buitenplaats.

Neem De Wiersse, bij Vorden in de Achterhoek, uit 1288. Dat werd eind negentiende eeuw het zomerverblijf van Victor de Stuers, initiator van de Nederlandse monumentenzorg. Hij liet het huis restaureren en de tuinen opnieuw vormgeven. Precies honderd jaar geleden, in 1912, legde zijn dochter Alice de Rozentuin aan en ontwierp zij de Lage Tuin. Ze was toen nog maar 17 jaar oud. De huidige beheerders van De Wiersse zijn Peter Gatacre, de zoon van Alice de Stuers, en zijn vrouw Laura.

Na bijdragen voor het onderhoud van het huis heeft De Wiersse onlangs ook subsidie gekregen om de tuinen van dit rijksmonument in stand te houden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ondersteunt zo ook de zorg voor dit groene erfgoed.

HENRY VAN DER WAL, *consulent bouwkunde voor Gelderland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, h.van.der.wal@cultureelerfgoed.nl.

Zie ook www.dewiersse.nl. Elke donderdag en iedere eerste zaterdag van de maand rondleiding door de tuin. Vertrek 10.30. Open dagen 2012 o.a. 28 en 29 mei en 2 juni.

VAN AMERONGEN

Het uitgestrekte stuk duinen tussen Katwijk en Den Haag is een druk bezocht recreatiegebied. Veel stedelingen zoeken hier rust. Maar wat is eigenlijk de cultuurhistorische waarde van deze prachtige natuur? Wassenaar en drinkwaterbedrijf Dunea vroegen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om advies.

GUIDO MAURO

Tussen Katwijk en Den Haag ligt een breed duinlandschap. Het beschermt een groot randstedelijk gebied tegen de zee. In tegenstelling tot wat veel bezoekers denken, is dit landschap van ruige duinen niet uitsluitend het resultaat van natuurlijke processen. De mens heeft er eeuwenlang invloed op uitgeoefend. Niet voor niets heeft de gemeente Wassenaar een deel van het duinlandschap aangewezen als gemeentelijk beschermd dorpsgezicht. Behalve als kustverdediging en recreatieterrein dienen deze duinen ook als belangrijk natuur- en waterwinningsgebied. Bij ingrepen en in het beheer worden al deze belangen in beraad genomen. Hoe kan het culturele erfgoed hierin meegewogen worden?

Voor het antwoord op die vraag hebben Wassenaar en het drinkwaterbedrijf Dunea de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om advies gevraagd. Dunea beheert een groot deel van de Zuid-Hollandse duinen. Het duingebied tussen Katwijk en Den Haag is één landschappelijke eenheid. Daarom hebben Wassenaar en Dunea op aanbeveling van de Rijksdienst samenwerking gezocht met de buurgemeenten Katwijk en Den Haag en met de andere grote terreinbeherende instantie hier, Staatsbosbeheer. Deze samenwerking leidde tot een inventarisatie van de cultuurhistorische elementen in dit duingebied, gemaakt door bureau Overland. De volgende stap was tot inzicht te komen welke daarvan waardevol zijn en hoe je er het beste mee om kunt gaan.

Akkers en water

Uit de inventarisatie blijkt dat in de duinen tussen Katwijk en Den Haag oude agrarische ontginningen in het oog springen. Vanaf het eind van de achttiende eeuw is geprobeerd dit onproductieve gebied te ontginnen. Met veel geldinjecties zijn delen van de duinen omgetoverd in productieland. Er kwamen boerderijtjes en agrarische percelen. De akkers werden omgeven door wallen, die met bomen werden beplant. Alle grotere agrarische ontginningen legden het loodje. De investeringen wogen niet op tegen de opbrengsten. Wat nog rest, is de kenmerkende verkavelingsstructuur, met wallensysteem en bijbehorende vegetatie, en enkele gebouwen.

De duinen zijn vanaf de negentiende eeuw in gebruik als waterwinningsgebied. In eerste instantie waren de grondwaterstanden hoog genoeg om het water via open kanalen, zogenoemde sprangen, naar de pompstations te leiden. Op den duur deed de waterwinning de grondwaterstanden dalen. Om verdere verdroging tegen te gaan werd in 1956 begonnen met het infiltreren van oppervlaktewater uit rivieren. Het water werd in kleine duinvalleien aan weerszijden van de hoofdader geleid. Zo ontstonden er infiltratieplassen.

De waterwinning leidde ook tot bouwactiviteiten. Pomp- en filterstations, kanaalwachterswoningen en watertorens verrezen in het duin. Enkele van deze gebouwen staan er nog. De sprangen staan tegenwoordig droog. Het transport van water loopt nu ondergronds via putten en ontwateringsbuizen in de bodem van de oude sprangen. Die worden voor het onderhoud van het onderliggende watersysteem vrijgehouden van vegetatie. Hierdoor vormen de sprangen kenmerkende, rechtlijnige structuren in het gebied.

Hout, toeristen en soldaten

Vanaf de negentiende eeuw heeft men de duinen op grote schaal bebost. In eerste instantie is er vooral loofbos aangeplant. Vooral in de twintigste eeuw kwam er

De cultuurhistorie van de duinen tussen Katwijk en Den Haag

MENS E

Tegenwoordig staan de sprangen droog, de open kanalen waardoor vanaf de negentiende eeuw water naar de pompstations werd geleid

Sinds 1956 zijn er voor de waterwinning in de duinen tussen Katwijk en Den Haag infiltratieplassen aangelegd

Den Haag

N D U I N

Vanaf het eind van de achttiende eeuw werden er akkers in de duinen aangelegd, omgeven door wallen

snel groeiend naaldbos, voor de houtproductie. Tijdens de bebossing heeft men niet geschuwd om te experimenteren met exoten. Vandaag de dag komen in het duin nog steeds boomsoorten voor, zoals abeel en hemelboom, die er van nature niet thuishoren. De bossen werden gewaardeerd door bezoekers en kregen gaandeweg een recreatieve functie. Door de aanleg van spoor- en tramlijnen in het begin van de twintigste eeuw konden mensen vanuit Rotterdam en Den Haag vrij eenvoudig naar de kust reizen.

De stroom bezoekers bood nieuwe kansen voor de wegwijnende landbouwontginning Meijndel. Er verschenen meerdere koffiehuisjes en een theetuin. Ook elders werden horecagelegenheden en andere recreatieve voorzieningen gebouwd. De bosgebieden zijn ten behoeve van de recreatie vergroot, waarbij men probeerde het bos zo'n natuurlijk mogelijke uitstraling te geven. De wegen die in de vroege twintigste eeuw voor de recreatie aangelegd zijn, zijn nog herkenbaar en deels in gebruik.

Ten slotte dient het militaire erfgoed niet onbenoemd te blijven. De bekendste resten zijn de bunkers van de Atlantikwall. Naast militaire relictten uit de Tweede Wereldoorlog bevinden zich hier ook oudere resten, zoals de Waalsdorpervlakte. Dit gebied was al vanaf de achttiende eeuw in gebruik als marcheerterrein en werd ook benut voor schietoefeningen. Uit de jaren vijftig, ten tijde van de Koude Oorlog, dateren enkele gebouwen, zoals de luchtwachtoren Scheveningen.

De terreinbeheerder wil het culturele erfgoed ook benutten

Ingrepen en beheer

De inventarisatie van bureau Overland geeft een mooi overzicht van de cultuurhistorische elementen in het duingebied. Om de volgende stappen te nemen is Land-id aangetrokken, een bureau met ruime ervaring in gebiedsprocessen. Onder hun begeleiding is een gezamenlijke visie opgesteld om vast te leggen wat de gebiedspartners willen.

Het gebied is in vier landschapszones onderscheiden, waarvoor kernkwaliteiten zijn bepaald. De inventarisatie biedt hiervoor de basis. Kenmerkend bijvoorbeeld voor de binnenrand van de duinen is het hoogteverschil. Dit maakt het tot een herkenbaar overgangsgebied naar het meer bebouwde achterland. Het is bovendien een kenmerk dat door sterk menselijk handelen is bepaald. Het hoogtecontrast is vaak tot stand gekomen door grote zandafgravingen ten behoeve van de tuinbouw en de bollenteelt.

Vervolgens zijn per zone de dynamiek en de ambitie beschreven. In de binnenrand bijvoorbeeld is de dynamiek gering. Er heeft soms natuurontwikkeling plaatsgevonden. In het aangrenzende achterland kan de dynamiek juist groot zijn. Ten slotte zijn voor iedere zone de opgaven geformuleerd. Voor de binnenrand is de opgave om het contrast te behouden. Dat houdt in dat het hoogteverschil niet schuilt achter bosbegroeiing of dat de bebouwing in het achterland zodanig toeneemt dat de beleving van dit kenmerk verloren gaat.

Alle gebiedspartners staan achter de visie en gaan hun opgaven uitvoeren. Ze nemen zich voor daartoe dit voorjaar een convenant te ondertekenen. Dunea heeft voor zichzelf alvast een opdracht verwoord. De terreinbeheerder wil het culturele erfgoed niet alleen behouden en versterken, maar in latere ontwikkelingen ook benutten. Wil men cultuurhistorie een rol toekennen in ruimtelijke ontwikkelingen, dan maakt de integrale aanpak in de duinen tussen Katwijk en Den Haag duidelijk dat het proces net zo belangrijk is als de afspraken op papier. Een anticiperende en positieve houding is daarbij essentieel, evenals het delen van zowel de kennis als de verantwoordelijkheid voor het resultaat.

Guido Mauro is consulent archeologie en cultuurlandschap voor Noord- en Zuid-Holland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.mauro@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Rianne van Hilten van de gemeente Katwijk, Karin Rood van Dunea en Carla Scheffer van de gemeente Wassenaar.

Grote belangstelling bij de opening van het boerenerf

IJzertijd herleeft

Door een akker om te ploegen opende Annemieke Traag, gedeputeerde van de provincie Gelderland, op 1 maart een gereconstrueerd boerenerf uit de ijzertijd. Het prehistorische erf ligt aan de Vijfprongweg in Wekerom, bij Ede, en is aangelegd op initiatief van stichting Geldersch Landschap. Voor bezoekers is een uitkijkplatform gebouwd. Vanaf daar zie je uit over de boerderij, de graanschuur en de omringende akkers. Zo krijg je een goede indruk van het bewoonde landschap van 2800 jaar geleden.

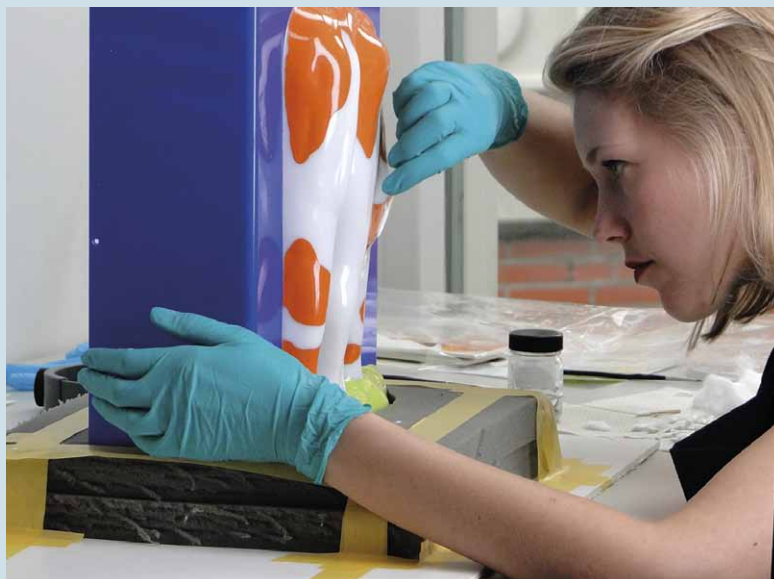
Archeologen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseerden bij de reconstructie. De opbouw van de boerderij is gebaseerd op grondsporen die in 1941 daar in de buurt zijn opgegraven. De akkers rond het boerenerf waren al in 1992 gereconstrueerd, inclusief de gewassen.

Het Wekeromse Zand bevat de sporen van een van de omvangrijkste akkercomplexen uit de ijzertijd in Nederland, ruim tachtig hectare groot. Dit soort prehistorische raatakkers wordt steeds meer herkend met behulp van de hoogtekkaart Actueel Hoogtebestand Nederland. De Rijksdienst is van plan een klein, maar goed bewaard deel van de resten van de raatakkers van Wekerom als rijksmonument te beschermen.

Leren restaureren

Polyester, perspex en plastic zijn kunststoffen waar kunstenaars eind jaren zestig en begin jaren zeventig van harte mee experimenteerden. Dat deden bijvoorbeeld Herman Makkink, Mathieu Ficheroux, Frans Gijzen en Berend Bodenkamp. In de kunstcollectie van het Rijk bevinden zich kunststoffen kunstwerken van deze vier kunstenaars. Vier ervan worden op dit moment bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gerestaureerd door vier studenten, onder begeleiding van docent Evelyne Sniijders. Nikki van Basten, Sjoukje van der Laan, Marleen Wagenaar en Aafke Weller volgen aan de Universiteit van Amsterdam de opleiding Conservering en Restauratie van Cultureel Erfgoed.

De kunststoffen hebben de afgelopen decennia niet heelhuids doorstaan. Voorafgaand hebben de studenten uitgebreid onderzoek gedaan naar de kunstenaars en de kunststoffen. Met deze praktijkervaring krijgen de studenten zicht op het gehele conserverings- en restauratietraject van een kunstvoorwerp. De Rijksdienst krijgt straks geconserveerde kunstwerken terug, die voor anderen direct beschikbaar zijn als bruikleen. Ook krijgt de dienst nieuwe informatie over de gebruikte kunststoffen en de context van de kunstwerken.

Marleen Wagenaar werkt aan 'Koe' van Frans Gijzen

Het klooster in 2008

Optreden tegen verwaarlozing

Op 1 februari heeft de Raad van State een belangrijke uitspraak gedaan. Deze betreft het rijksmonumentale klooster Sankt Ludwig uit 1909 in het Limburgse Vlodrop. De goeroe Maharishi Mahesh Yogi maakte in 1990 van het klooster het hoofdkwartier van zijn Transcendente Meditatie-beweging. In 2001 begon de Maharishi-organisatie het monument illegaal af te breken. De sloop is snel stilgelegd. Sindsdien staat het klooster er treurig bij.

In de uitspraak bevestigt de Raad dat het mogelijk is om op grond van de Monumentenwet 1988 handhavend op te treden tegen het verwaarlozen van een monument. Dit was tot nu toe onduidelijk. Gemeenten kunnen met een dwangsom eisen dat een eigenaar passende voorzieningen treft. Hij moet dan voorkomen dat er schade aan zijn rijksmonument ontstaat als gevolg van bijvoorbeeld het weer. Denk aan herstel van kapotte daken, ramen, goten en afvoeren. De uitspraak blijft van belang ook nu het artikel uit de Monumentenwet waar het hier om gaat, is opgenomen in de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht. Afgelopen maart vroeg de Maharishi-organisatie voor de derde maal toestemming aan de gemeente om het klooster te slopen.

Tuindorp Vreewijk nu beschermd stadsgezicht

Van de sloop gered

Groen wonen in Rotterdam. Dat ideaal werd in de jaren dertig verwezenlijkt met Vreewijk. Iedereen een tuin, overal bomen, zo met de tram in het centrum. In februari is dit zogenoemde tuindorp een beschermd stadsgezicht geworden. Op het nippertje is grootschalige sloop voorkomen. JON VAN ROOIJEN

Vreewijk in 1959

Tuindorp Vreewijk is een van de meest toonaangevende uitbreidingswijken uit de jaren dertig. Hoewel de tuinstadgedachte toen niet nieuw was, werd in het Rotterdamse Vreewijk het wonen in een groene stadsomgeving voor het eerst op grote schaal gerealiseerd. De opzet van de wijk, die in binnen- en buitenland flink opzien baarde, zou in vele uitbreidingswijken van na de oorlog worden toegepast. Nog steeds is een huis met een tuin in een fraai groen deel van een grote stad het ideaal van veel mensen. Architect Berlage ontwierp een dorps stratenplan in de toen nog lege Varkenoordse Polder, op de zuidoever van de Maas. Het waren de architecten Granpré Molière, Verhagen en Kok die de ruim vijfduizend woningen ontwierpen. De huizen waren voor die tijd zeer geriefelijk, met elk een eigen tuin. Het groene karakter werd versterkt met hagen, plantsoenen, heesters en bomen. Op verschillende plaatsen stonden winkels, een kerk en scholen. Werk werd in de nabije havens gevonden of elders in de stad, die met directe tramlijnen met de wijk was verbonden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat veel mensen hun leven lang in Vreewijk wonen.

Protest

Ook tegenwoordig is het nog goed wonen in Vreewijk, alhoewel de huizen in deze tijd als minder geriefelijk worden ervaren. Daarom kwam woningcoöperatie Havensteder, die vrijwel de gehele wijk in bezit heeft, voor de opgave te staan om ze te verbeteren. Eerder hebben er al vernieuwingen plaatsgevonden. Maar nu concludeerde de coöperatie dat er grootschalige sloop en nieuwbouw nodig was. Dit leidde tot veel verzet bij de bewoners. Met hun protesten wisten zij zelfs bij de landelijke politiek gehoor te krijgen. Op initiatieven van minister Plasterk en de Rotterdamse wethouder Karakus werd de sloop voorkomen. De betrokken organisaties, waaronder de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zijn aan tafel gaan zitten om af te spreken hoe met respect voor ieders belang Vreewijk kon worden behouden. In een zogenoemde cultuurhistorische verkenning zijn de karakteristieken van Vreewijk vastgelegd, en wordt er een richting aangegeven hoe daar bij de verbetering mee om kan worden gegaan.

Mijlpaal

Drie maanden geleden, op 16 februari, heeft het Rijk Vreewijk aangewezen als beschermd stadsgezicht. Staatssecretaris Halbe Zijlstra overhandigde het besluit tot aanwijzing aan de gemeente. Ter ondersteuning van de bijzondere waarde van het tuindorp zullen er bovendien zes groepen van elk 250 woningen als rijksmonument beschermd worden. Deze dienen als voorbeeld voor de omgang met de overige waardevolle bebouwing. 16 februari werd een mijlpaal voor Vreewijk. Staatssecretaris Zijlstra sloot op die dag namelijk ook samen met Binnenlandse Zaken een overeenkomst met Havensteder en Rotterdam om zich gezamenlijk in te spannen voor een goede en duurzame verbetering van Vreewijk. Tegelijkertijd ondertekenden de bewonersverenigingen en de coöperatie afspraken over het verbeterproces. Binnenkort worden de eerste proeven gestart om uit te zoeken hoe dat de komende vijftien jaar gestalte kan krijgen.

Jon van Rooijen is consulent erfgoed en ruimte voor Zuid-Holland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.van.rooijen@cultureelerfgoed.nl.

Voor veel mensen vormen de consultants van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het gezicht van het Rijk. Maar wie weet wat zo'n consultant precies doet? Een dag op pad met Frank Buchner. Naar Utrecht. DIRK SNOODIJK

In een beperkt bemeten overlegruimte in de Utrechtse binnenstad vindt een belangrijke bijeenkomst plaats. Vertegenwoordigers van de provincies Noord-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant steken met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de koppen bij elkaar. Ze zijn uitgenodigd door het Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie, dat hier inhuist bij de Dienst Landelijk Gebied. Voor het eerst bespreken deze overheden met elkaar welke aanpak ze kiezen om de Nieuwe Hollandse Waterlinie bij UNESCO voor te dragen als werelderfgoed.

Frank Buchner vertegenwoordigt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij is 32 jaar en werkt sinds 2001 bij de dienst. Frank is consultant erfgoed en ruimte en zijn werkgebied is de provincie Utrecht. Van de Rijksdienst heeft hij voor dit overleg de twee specialisten werelderfgoed meegenomen. Zij kunnen deze eerste keer aan het projectbureau en de provincies goed uitleggen hoe dat voordragen het beste ingestoken kan worden. Frank begeleidt sinds 2008 de bescherming van de Nieuwe Hollandse Waterlinie als rijksmonument. Dat is een complexe zaak.

Uniek in de wereld

De sluizen, forten, dijken, kanalen en andere werken van de verdedigingslinie zijn in 1815 aangelegd. Daarna is er tot aan de Tweede Wereldoorlog aan verbouwd. Tussen Pampus en de Biesbosch strekken zich 85 kilometers linie uit, met zo'n duizend historische militaire bouwwerken. De Rijksdienst gaat die in clusters beschermen als rijksmonument, en dat vergt vanwege de omvang nogal wat voorbereiding. Je land verdedigen met vlaktes ondiep en ondoordringbaar water is zo'n typisch Nederlandse laaglanduitvinding. Uniek in de wereld. Daarom is de vergelijkbare Stelling van Amsterdam in 1996 als werelderfgoed erkend. Op zijn vroegst zou dat met de Nieuwe Hollandse Waterlinie in 2017 kunnen gebeuren.

Op pad met een consultant erfgoed en ruimte

VAKMAN VOOR

Op het Herderplein in Utrecht krijgt Frank Buchner de buurt in zijn vingers. Achter zit stagiair Daan Barendregt

In een overleg in Utrecht over hoe de Nieuwe Hollandse Waterlinie werelderfgoed zou kunnen worden

Frank Buchner (rechts) laat zijn stagiair een kazemat zien die misschien het veld moet ruimen. Linksachter de Prinses Beatrixsluis in het Lekkanaal

UTRECHT

‘Ik wil de wijk in de vingers krijgen’

Ook heeft Frank vandaag een stagiair meegebracht van de Hogeschool Utrecht. Daan Barendregt doet de opleiding Ruimtelijke Ordening en Planologie, dezelfde die Frank heeft gedaan. Daan volgt Frank een halfjaar op de voet. ‘Ik vind het erg leerzaam’, zegt hij. ‘De praktijk voegt zeer veel toe aan wat je op school krijgt.’ Het overleg was naar de zin van Frank, zo vertelt hij in de auto, op weg naar de volgende afspraak. ‘We hebben goed met elkaar kunnen bespreken wat ieders rol is in deze voordracht.’

Betonnen speelplek

Efficiënt schuift de helft van het ochtendgezelschap aan bij dat tweede overleg, met Rijkswaterstaat. Het wordt op een typerende locatie gehouden: in een van de witte gebouwen aan de rijksmonumentale Prinses Beatrixsluis. De sluis bevindt zich midden in het Lekkanaal bij Nieuwegein, vlak buiten Utrecht. Via het Lekkanaal, dat het Amsterdam-Rijnkanaal met de Lek verbindt, varen schepen van Amsterdam naar Rotterdam en andersom. Tijdens het overleg schuift diep beneden het ene na het andere reusachtige binnenvaartschip de sluis binnen. Het is druk op het Lekkanaal en dat illustreert fraai het onderwerp van het overleg. Rijkswaterstaat wil de sluis namelijk verbreden met een derde schutkolk. Sinds de opening in 1938 is het verkeer drukker geworden. Vlak langs het kanaal ligt echter een reeks bouwwerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, zoals een dijk en twee betonnen kazematten. Bij de verbreding zullen die het veld moeten ruimen. Of dat zomaar kan als de linie werelderfgoed wordt, daar gaat het overleg over. De verbreding kost meer dan tweehonderd miljoen. Daarvan is een gedeelte gereserveerd voor het erfgoed. Frank Buchner, later aan het water: ‘Het is de bedoeling dat de Nieuwe Hollandse Waterlinie een lange groene zone blijft, in dit behoorlijk drukke stuk Nederland. Daar kan dan goed gerecreëerd worden. Misschien komt hier een fietsbrug over het Amsterdam-Rijnkanaal.’

Een deel van het erfgoedgeld kan gebruikt worden om een van de kazematten een eindje verderop in het weiland te zetten. Bijvoorbeeld op zijn kant als betonnen speelplek, zo liet landschapsarchitect Mascha Onderwater tijdens het overleg zien. Frank toont zijn stagiair Daan de kazemat aan de Lek: ‘Prachtig, toch, hoe deze bunker in de ronding van de dijk ligt? Gericht op het oosten natuurlijk, want de vijand zou vanzelfsprekend uit het oosten komen.’

Een vakman

Frank Buchner begeleidt ook de actuele zorgvuldige omgang met dertig gebieden uit heel Nederland die in de wederopbouw opnieuw zijn ingericht. De rest van de middag gebruikt hij om poolshoogte te nemen in een van die dertig, de Halve Maan, een buurt van Utrecht. De Halve Maan is gevuld met laagbouwflats uit de jaren vijftig. Sinds de jaren tachtig wonen er steeds meer allochtonen. Veel flats ogen nog authentiek, als vlak na de bouw.

Frank loopt een rondje en geeft zijn ogen de kost. ‘Ik wil de wijk in de vingers krijgen. Ik praat met de bewoners en ik vergelijk de omgeving met historische foto’s. Als we met de gemeente over de Halve Maan gaan overleggen, dan kan ik goed de cultuurhistorische waarde van de buurt aangeven. Regelmatig komt het voor dat onze gesprekspartners daar onbewust geen rekening mee houden. Dat is niet erg. Daarom halen ze de Rijksdienst er ook bij. Als er iets moet gebeuren dat je zelf niet helemaal beheerst, dan haal je er een vakman bij. De Rijksdienst is wat dat betreft net een stukadoor.’

Vage zaakjes

Op het Herderplein fietsen kinderen rondjes. Gevoelddoekte moeders houden vanaf een bankje de wacht. Frank: ‘Het is goed om te zien dat het plein nog altijd als ontmoetingsruimte functioneert. Jammer alleen dat de winkels hier wat vage zaakjes zijn geworden. En ze zijn allemaal dicht nu, ’s middags om drie uur. Vreemd. En jammer.’ Dat had de jonge Ibrahim ook al door: ‘Je kunt hier tegenwoordig alleen maar wasmachines kopen. Geen brood meer. Eerst wel. Zonder pitjes. En er zat hier een slager, en een viswinkel. Nu moeten we helemaal naar de supermarkt in de Kanaalstraat.’

De kinderen weten nog meer over het Herderplein. Jassine: ‘Wist u dat dit ook een schaatsbaan kan worden? En een zwembad?’ ‘Jazeker’, zegt Frank. En hij tovert een foto van een halve eeuw oud op zijn telefoon. De kinderen daarop vermaken zich prima op het plein dat voor even een flink pierenbadje was geworden. ‘Verbinden’, zegt Frank aan het eind van de dag, ‘Partijen bij elkaar brengen. Mensen helpen zien hoe waardevol hun omgeving is. Dat is mijn werk. Mooi, toch?’

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Het geheimzinnige isolatiemateriaal

Plotseling dook er een onbekend historisch isolatiemateriaal op. Uit een koelhuis uit 1921. Er is in die jaren veel geëxperimenteerd met nieuwe isolatiematerialen. Maar wat dit nou precies was? En waarom stonk het zo? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ging op onderzoek uit. BEN KOOIJ

Onderzoek naar een historisch isolatiemateriaal

Het is zwart en het stinkt

Dansen in een historisch koelhuis? Dat kan binnenkort in Zutphen. Koelhuis De Landbouw uit 1921 krijgt waarschijnlijk deze nieuwe functie. Er is decennialang boter in opgeslagen, vlees, ijs en meer. Via de aangrenzende haven kon de handelswaar eenvoudig worden aan- en afgevoerd. Het ging zo goed met het koelhuis dat het geregeld is uitgebreid. In 1936 is er een extra verdieping op gezet en tussen 1949 en 1984 is het verschillende keren zijwaarts en naar achteren uitgebouwd. De wens om tot lagere temperaturen te komen en om snel met containers in en uit te kunnen rijden leidde recent tot de bouw van een nieuw koelhuis verderop. Het oude verloor zijn functie. In 2005 kocht de gemeente het complex, dat overigens geen rijksmonument is, en geen gemeentelijk monument. Vorig jaar zijn alle naoorlogse aanbouwen gesloopt. Bij werkzaamheden in het oorspronkelijke gebouw kwam er een zwart isolatiemateriaal vrij, in grote hoeveelheden. Na ruim negentig jaar verspreidt het nog steeds een penetrante geur. De gemeente vroeg aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wat het precies was.

Verzameling

Die vraag kwam op het juiste moment. De Rijksdienst onderzocht net de manier waarop historische gebouwen werden geïsoleerd. Omdat die nergens in ons land al bestaat, legt de dienst momenteel een verzameling oude isolatiematerialen aan, die kan dienen als referentiecollectie. Zo kan een ergens aangetroffen materiaal met de monsters uit de collectie vergeleken worden om erachter te komen wat het precies is.

Waar dat mogelijk is, worden kleine stukjes verzameld en onderzocht. Soms sturen anderen de dienst materiaal. Het is meestal toeval als er ergens in een oud gebouw isolatiemateriaal wordt gevonden, want het zit meestal verborgen. De collectie is dan ook nog lang niet compleet. Zo komt het dat er geen monster aanwezig was dat maar enigszins leek op het isolatiemateriaal uit Koelhuis De Landbouw.

Kurk

De architecten J.G. Wattjes en A.J. Jansen rustten het koelhuis uit met balkloze paddenstoelvloeren, een voor die tijd moderne betonconstructie. Het zwarte, stinkende isolatiemateriaal was tegen alle wanden, zuilen en plafonds bevestigd. Platen van een meter bij een halve meter waren met ijzeren staafjes aan het beton gehecht. Het materiaal is tien centimeter dik en afgewerkt met een harde cementlaag. Het zat in het originele gebouw uit 1921 en in de verhoging van 1936, nog steeds in een prima conditie. Ook bevond het zich tot de sloop in een uitbreiding uit 1949.

Onder de microscoop kon vastgesteld worden dat kurk het hoofdbestanddeel is. Het is grof gemalen kurkafval, gebonden met pek. Die pek verspreidt die akelige lucht. Kurkafval was een gewild isolatiemateriaal vanwege zijn geringe gewicht. Bovendien is het redelijk goed bestand tegen vocht. In ijskelders was kurk van oudsher een beproefd materiaal. Mysterie opgelost. De gemeente Zutphen kreeg antwoord. De kurkplaten zijn vrijwel allemaal verwijderd. Bij min tien stinken ze niet, maar er zou weinig danspubliek afkomen op een stinkend warm koelhuis.

Ben Kooij is specialist bouwhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.kooij@cultureelerfgoed.nl.

Met dank aan Jeroen Krijnen, bouwhistoricus bij de gemeente Zutphen.

Kummerle-collectie gerecupereerd

TERUG IN NEDERLAND

In maart gaf Duitsland zes schilderijen uit de zeventiende eeuw aan de Nederlandse staat terug. De werken waren tijdens de Tweede Wereldoorlog hoogstwaarschijnlijk onrechtmatig verkregen uit de kunsthands Goudstikker en Katz. Voorlopig ontfermt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zich erover. BEN DE VRIES

Baardige drinker van Hendrick Gerritsz. Pot, een leerling van Frans Hals. Twee mannen met paard op het strand, waarschijnlijk van Philips Wouwerman. Jongen met hond van Dominicus van Tol. Bathseba na het bad, een schilderij naar Jan Steen. Landschap aan zee van Pieter van der Croos. En Voor een tulpenbed knielende vrouw in gesprek met een man, dat vroeger werd toegeschreven aan Gerard Dou. Deze zeventiende-eeuwse

schilderijen waren bij de uitbraak van de Tweede Wereldoorlog in bezit van twee Joods-Nederlandse kunsthandelaars. De eerste drie waren van Jacques Goudstikker, de laatste drie van Nathan Katz. De Duitse handelaar Alfred Kummerle verwierf de schilderijen en nam ze in de oorlog mee naar Duitsland. Ze maakten sinds de jaren vijftig deel uit van de collectie van het Museum der bildenden Künste Leipzig. In dat museum, in een zaal waar gelijktijdig ook de tentoonstelling *Die schönsten Holländer in Leipzig* was te zien, gaf Duitsland op 4 maart van dit jaar de zes werken aan Nederland terug. De Nederlandse ambassadeur nam ze in ontvangst.

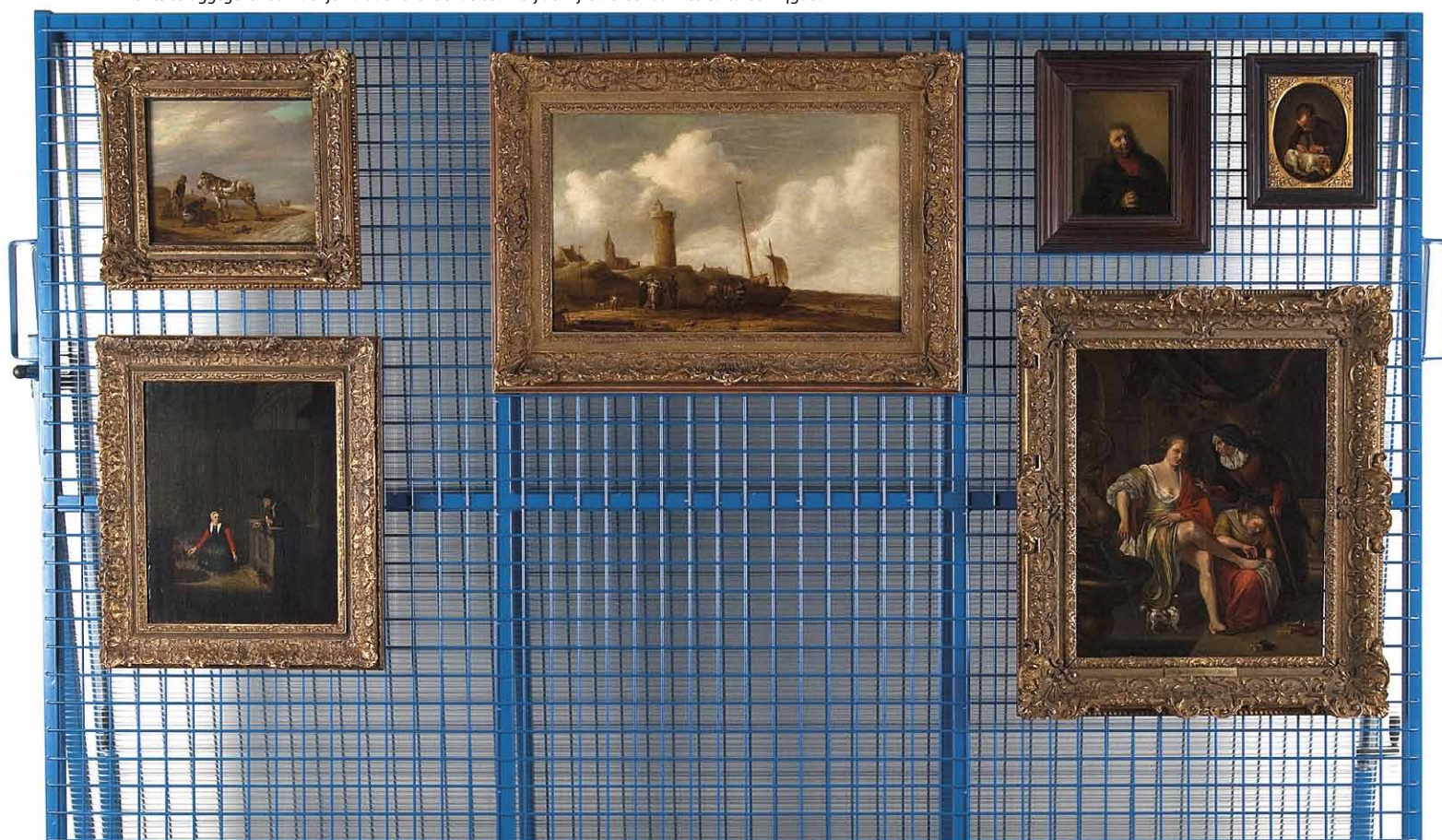
Na zeventig jaar

Na de oorlog kreeg Nederland weliswaar duizenden kunstwerken uit Duitse handen terug, maar de claims met betrekking tot de Kummerle-collectie werden door het DDR-regime niet gehonoreerd. Na de Duitse eenwording in 1990 ontstond er een juridisch steekspel over het eigendomsrecht van de schilderijen. Pas in 2010 concludeerde een onderzoekscommissie dat de Nederlandse aanspraak op zes werken ingewilligd moest worden op grond van het internationale recht. Na zeventig jaar is de recuperatie eindelijk een feit.

Zowel de cultuurhistorische als de economische waarde van de schilderijen is beperkt. Belangrijker is de symbolische waarde. Nederland en Duitsland hebben er gezamenlijk voor gezorgd dat de werken terugkeren naar het land waar ze vandaan kwamen. Overigens rust er ook nog een Nederlandse claim op een vijftal andere werken in Leipzig, waaronder *De operatie van Dou*. Naar verwachting beslissen de Duitse autoriteiten daar binnenkort over. Voorlopig ontfermt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zich over de zes teruggegeven schilderijen. De dienst beheert ruim vierduizend Nederlandse kunstwerken die na de oorlog uit Duitsland zijn gerecupereerd. Mocht er een vordering worden ingediend door de erven Goudstikker en Katz, dan zal deze ter beoordeling en advies worden voorgelegd aan de Restitutiecommissie.

Ben de Vries is senior beleidsmedewerker internationaal bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

De zes teruggegeven schilderijen uit de zeventiende eeuw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Jarenlang zijn de grafheuvels op de Busjop onzichtbaar geweest door het dichte bos

Prehistorisch grafveld herrezen

Busjop zonder bos

Jarenlang lag het prehistorische grafveld de Busjop verscholen in de Limburgse bossen. Een ondoordringbare barrière van braamstruiken en varens had het langzaam maar zeker overgroeid. Nu zijn de grafheuvels weer zichtbaar gemaakt. **LIESBETH THEUNISSEN & CEES VAN ROOIJEN**

Staatsbosbeheer en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben de handen ineengeslagen om een prehistorische begraafplaats in Limburg beter zichtbaar te maken. Grafveld de Busjop bij Heythuysen is nu een sterlocatie voor bezoekers aan het Leudal geworden. Het Leudal is archeologisch gezien zeer rijk. Veel enthousiaste amateurarcheologen hebben het gebied in hun hart gesloten. De vroegste ontdekkingen zijn hier bijna honderd jaar geleden gedaan. Ook vandaag de dag leveren geploegde akkers gebruiksvoorwerpen uit een ver verleden op. De laatste jaren is er meer aandacht voor de zorgvuldige omgang met de archeologische resten in het Leudal. Duurzaam beheer en behoud van waardevolle archeologische resten staan voorop in de erfgoedstrategie van de gemeente Leudal.

Om hier aan de Tungelroyse Beek zowel een beter zichtbaar grafveld te creëren als een open leefgebied voor zeldzame planten en dieren, was het noodzakelijk ruim drie hectare bos te kappen. Staatsbosbeheer had een klankbordgroep samengesteld, waarin mensen uit de omgeving en gebruikers van het terrein zitting hadden. Alle werkzaamheden in het veld waren nauwkeurig op elkaar afgestemd en zijn op de voet gevolgd door leden van de klankbordgroep.

Crematierestten

Ergens rond 1100 voor Christus is op de hooggelegen Busjop een plek uitgekozen om de eerste dode te begraven, onder een heuvel van grasplaggen. De keuze voor deze plek was niet willekeurig. Als we aannemen dat de omgeving destijds bestond uit lage grasvegetatie, dan was deze eerste heuvel vanaf het zuiden, van de overkant van de Tungelroyse Beek, goed zichtbaar. Daarna hebben de nabestaanden ervoor gekozen om telkens opnieuw een heuvel op te richten in de directe nabijheid van de andere. Zij hebben de lichamen van hun overleden familieleden op een brandstapel verbrand, waarna ze de crematierestten in een urn of doek hebben verpakt, ingegraven en overdekt met een lage plaggenheuvel. En zo is in de loop der tijd de heuvelgroep op de Busjop ontstaan. Voor en na het verwijderen van de ondergroei, na het kappen van de bomen en na het verwijderen van de strooisellaag, het onverteerde organische afval, voerden de archeologen van de Rijksdienst onderzoek op de Busjop uit. Eerst om de grafheuvels te lokaliseren, daarna om prehistorische scherven en gebruiksvoorwerpen op het vers afgeschraapte oppervlak te traceren. Tijdens de werkzaamheden heeft de dienst adviezen gegeven over de manier waarop het beste

Daarna zijn flink wat bomen gekapt

Eerst zijn de struiken weggehaald

met de archeologische resten kan worden omgegaan. Zo zijn de grafheuvels met rood-wit lint afgezet, zodat de zware machines er niet overheen zouden rijden. Ook heeft de dienst voorstellen gedaan voor de consolidatie van de heuvels, die door de Archeologische Monumentenwacht is uitgevoerd.

Er zijn nu zeventien grafheuvels zichtbaar

Ongerepte heuvels

Het grafveld op de Busjop is ontdekt in de jaren dertig van de vorige eeuw. In het archief van de Rijksdienst wordt een vondstmeldingskaart bewaard met een tekst van de heer L.D. Keus uit Venlo van 22 september 1934: 'Verder bezocht ik gisteren de juiste plaats, waar de urn met het ijzer erin is gevonden. Deze plaats, "In den Bisschop" geheeten, ligt dicht bij Heythuizen dan bij St. Elisabeth. In de nabijheid daarvan zijn verscheidene heuvels, die nog ongerept zijn.' Op een tweede fiche staat geschreven: 'Gem. Heythuizen. Aantekening Dr. F.C. Bursch April 1935: Z.O. van Heythuizen ligt een aantal groote en lage grafheuvels in een bosch van hoogopgaande dennen. Een opgraving is dus voorlopig onmogelijk door deze terreinomstandigheden.'

In 1951 werd er toch een opgraving uitgevoerd en wel onder leiding van C.C.W.J. Hijzeler van het Rijksmuseum Twente in Enschede. Zijn beschrijving rept over lage heuvels. In slechts vier gevallen was de heuvel hoger dan een halve meter, waarvan één met een hoogte van ongeveer 65 centimeter. De rest is lager. Een aantal heuvels is zo laag dat er niet eens van een heuvel kan worden gesproken. Ofschoon Hijzeler zijn bevindingen zeer summier heeft vastgelegd – er zijn bijvoorbeeld geen foto's –, zijn de in de grafheuvels gevonden voorwerpen er nog wel. Deze bevinden zich in het depot van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

Urnen

Ruim dertig aardewerken urnen, potjes en schalen zijn er in het Leidse depot aanwezig. Hun oppervlak is goed afgewerkt. Met een gladde steen is er over de kleiwand gewreven, zodat er een glimmende buitenkant ontstond. Soms is zelfs de binnenkant van de pot gepolijst. Opvallend is dat de kleine potjes sterk lijken op de grote urnen, waarin de crematieresten waren bewaard. Deze potjes zijn flink verbrand. Kennelijk zijn ze op de brandstapel gezet, samen met de overledene. Misschien hebben ze voedsel, drank of kruiden voor de dode bevat. Uit de potvorm, versiering en afwerking kunnen we afleiden dat de oudste urnen uit ongeveer 1100 voor Christus dateren en de jongste uit ongeveer 800 voor Christus.

Van het grafveld, dat in 1951 ruim vijftig heuvels groot was, zijn nu acht heuvels teruggevonden. Deze zijn gerestaureerd. Een aantal jaar geleden waren hier al negen heuvels gerestaureerd, zodat er nu zeventien zichtbaar zijn. Een daarvan is een zogeheten langbed, een langwerpige heuvel van ruim 22 meter. Waarschijnlijk is dat langbed het oudste grafmonument op de Busjop. Bij het kappen zijn karakteristieke bomen en een aantal bomen langs de paden gespaard, zodat het gebied niet te kaal is geworden. Op termijn zal er hier een open heidelandschap ontstaan, waarin de stekelbrem, levendbarende hagedis en nachtzwaluw goed gedijen. Nieuwe informatieborden vertellen de geschiedenis. Zo is een drieduizend jaar oud verleden tastbaarder gemaakt en toegankelijk voor iedereen.

Liesbeth Theunissen is senior onderzoeker late prehistorie en Cees van Rooijen is consulent archeologie en cultuurlandschap voor Limburg, Noord-Brabant en Zeeland, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, l.theunissen@cultureelerfgoed.nl & c.van.rooijen@cultureelerfgoed.nl.

Het rapport met alle archeologische resultaten van het onderzoek naar grafveld de Busjop verschijnt in het najaar van 2012, in de reeks Rapportage Archeologische Monumentenzorg van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Zie ook Ph. Bossenbroek, E. Rensink en M. Montforts 2005: 'Erfgoedstrategie voor het Leudal: Naar een gebiedsgerichte ontwikkeling en beheer van cultuurhistorische waarden.' Tilburg/Amersfoort.

En zie www.grafveldbusjop.nl, www.staatsbosbeheer.nl en www.cultureelerfgoed.nl.

Tot slot zijn de grafheuvels gerestaureerd

Drie molenspecialisten

Machines op oerkracht

Gerard Troost, Wouter Pfeiffer en Geert Nienhuis in molen De Vriendschap in Weesp, herbouwd in 1900

Wat doet een molenspecialist eigenlijk?
Gerard Troost: 'Bij veranderingen van een monument, en bij het verlenen van subsidie voor onderhoud of restauratie, adviseren wij de eigenaren hoe ze dat het beste kunnen doen. Daar doen we ook onderzoek naar. Het gaat om ongeveer 1150 historische wind- en watermolens en zo'n tweeduizend waterbouwkundige constructies. Stel, in een half afgebroken molen is later een fabriekje gekomen, met een elektromotor die de functie van de wiken heeft overgenomen. Dat fabriekje kan unieker zijn dan de molen die het daarvoor is geweest.'

Wat voegt het aan het werk toe om zelf ook molenaar te zijn?

Wouter Pfeiffer: 'Vaak kan ik aangeven waar de theorie wringt met de praktijk. Bovendien, als anderen merken dat ik ook praktisch met een molen bezig ben, dan heb ik snel een klik. We spreken dezelfde molentaal.'

Wat is er zo interessant aan molens?

Geert Nienhuis: 'Wat mij vooral intrigeert, is de combinatie van gebouw en werktuig.'

Gerard Troost: 'Voor mij blijft het fascinerend dat je met de kracht van wind of water hout kunt zagen, olie slaan of graan malen. Die kracht kan zo'n geweld veroorzaken. Als het hard waait, staat een molen te schudden. Dat is imposant. Soms zelfs angstaanjagend. Het is een machine op oerkracht.'

Wouter Pfeiffer: 'In een molen beheers je die kracht, net als in een kerncentrale.'

Het symbool van
 Nederland is de
 molen. Drie specialisten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn weg van deze machtige machines. Bovendien is Wouter Pfeiffer zelf molenaar en Gerard Troost is daarvoor in opleiding.

DIRK SNOODIJK

En gemalen?

Gerard Troost: 'Ook wat je in een werkend stoomgemaal of dieselmolaar allemaal hoort en ruikt, zorgt voor een totaalbeleving. Dat immateriële aspect is ook belangrijk om vast te houden.'

Wouter Pfeiffer: 'Net als het ambacht.'

Gerard Troost: 'Voor gemalen zouden weer machinisten opgeleid moeten worden, zoals dat voor molens gebeurt. Niet alleen de techniek verdwijnt namelijk, maar ook de technicus. De vakman met het oor dat hoort wat er mis is.'

Geert Nienhuis: 'Over tien jaar is de huidige garde verdwenen.'

Wat maakt dit werk mooi?

Geert Nienhuis: 'In mijn jeugd zat de interesse voor molens er al in, want ik kom uit een molenaarsfamilie. Als specialist bij de Rijksdienst smelt die interesse samen met mijn bouwkundige achtergrond en de kennis over molens die ik in al die jaren heb opgebouwd.'

Wouter Pfeiffer: 'Ook mijn familie bestond uit molenaars. Het zit dus in mijn genen. Interessant is bovendien dat dit werk zo veel aspecten kent: hoe mensen met molens omgaan, innovatieve restauratietechnieken, veiligheid. Elke keer leer ik weer bij.'

Gerard Troost: 'Soms kom ik op plekken waar de tijd heeft stilgestaan. Met achter een deur een inventaris die de molenaar daar vijftig jaar geleden heeft achtergelaten. Alsof je in een piramide een steen wegrolt en een schatkamer ontdekt. Die sfeer wil ik op de juiste manier doorgeven aan de generaties na mij.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Een toekomst voor gevangenissen

Van cel tot luxehotel

Sommige gevangenissen uit de negentiende eeuw zijn niet veilig genoeg meer of niet meer efficiënt in het gebruik. Samen met andere organisaties van de rijksoverheid inventariseert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed of ze aangepast kunnen worden. Of als dat onmogelijk blijkt, welke andere functie ze kunnen krijgen.

AART DE VRIES

Sinds 2008 is de historische Blokhuispoort in Leeuwarden geen gevangenis meer. Tegenwoordig zitten er kunstenaars in de cel. De gevangenis is tijdelijk een cultuurcentrum geworden. Ongeveer 130 creatieve ondernemingen hebben er werkruimte gevonden. Er worden popconcerten gegeven en een deel van het gebouw is als gevangenis museum ingericht. De Blokhuispoort is gebouwd in 1870 en staat op de plaats van een middeleeuwse dwangburcht, die al sinds het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog als gevangenis dienstdeed.

De ontwikkelingen rond de Blokhuispoort en enkele vergelijkbare complexen vormen een aanleiding om over leegstaande en leegkomende gevangenissen na te denken. Net als de Blokhuispoort voldoen sommige gevangenissen in Nederland niet meer aan de hedendaagse eisen van veiligheid. De brand van 2005 in het cellencomplex op Schiphol heeft het nadenken over sluiting en afstoting van oude gevangenissen bespoedigd. Ze worden voor een deel vervangen door nieuwe. Daarnaast zijn deze

oude gebouwen vaak kostbaarder in de exploitatie en verschuift binnen Nederland de behoefte aan strafcapaciteit. Onder de gevangenissen die het Rijk de komende jaren mogelijk zal afstoten bevinden zich ook rijksmonumenten.

Soorten gevangenissen

Eind mei gaan daarom de Rijksgebouwendienst, het Atelier Rijksbouwmeester, de Dienst Justitiële Inrichtingen, het Rijksvastgoed- en ontwikkelingsbedrijf en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met elkaar in gesprek. De organisaties zullen verkennen welke gevangenissen hun functie kunnen behouden en welke een andere functie gaan krijgen. Net als de Blokhuispoort zijn de meeste gevangenissen in ons land gebouwd in de negentiende eeuw. Vijftien zijn er tegenwoordig rijksmonument, een aantal andere gemeentelijk monument. Aanvankelijk sliepen gevangenen bij elkaar in één ruimte. De eerste grote gevangenis met cellen voor eenzame opsluiting werd in 1846 aan het Kleine-Gartmanplantsoen in Amsterdam gebouwd. De kleinere types bestaan uit rechthoekige bouwblokken. Grotere gevangenissen kregen vleugels die stervormig aansluiten op een centrale ruimte. Van daaruit kon de bewaking in een kleine bezetting een goed overzicht houden. Vanaf 1886 worden er ook koepelgevangenissen gebouwd, in Arnhem, Breda en Haarlem. Daar maakte één centrale bewakingspost een nog beter zicht op alle cellen mogelijk.

Tweede gebruik

Een verkenning langs herbestemde gevangenissen wereldwijd laat zien dat het in verreweg de meeste gevallen hotels zijn geworden. Van luxehotels 'die je doen vergeten dat je in een gevangenis logeert', tot eenvoudige hotels voor rugzaktoeristen, met nauwelijks aanpassingen, die je 'een spannende nacht in de gevangenis' beloven. Er bestaan zelfs succesvolle formules waarbij je als gevangene wordt ingeboekt en tot de volgende ochtend alle bijbehorende ongemakken en vernederingen ondergaat. Net zoals nu de Blokhuispoort, kreeg een aantal gevangenissen, vaak zonder noemenswaardige wijzigingen, een museumfunctie. Het beruchte Alcatraz werd San Francisco's top-attractie en trekt jaarlijks een miljoen bezoekers. In Nederland zijn er behalve in Leeuwarden ook in Den Haag en Veenhuizen gevangenis musea in voormalige gevangenissen gevestigd.

Aart de Vries is senior beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

Gevangenis de Blokhuispoort in Leeuwarden is tegenwoordig een cultuurcentrum

Sanatorium Zonnestraal in Hilversum uit 1928, van architect Jan Duiker: veel wit met lichtblauwe ramen en deuren

De kleuren van het nieuwe bouwen

EXPERIMENTEREN MET VERF

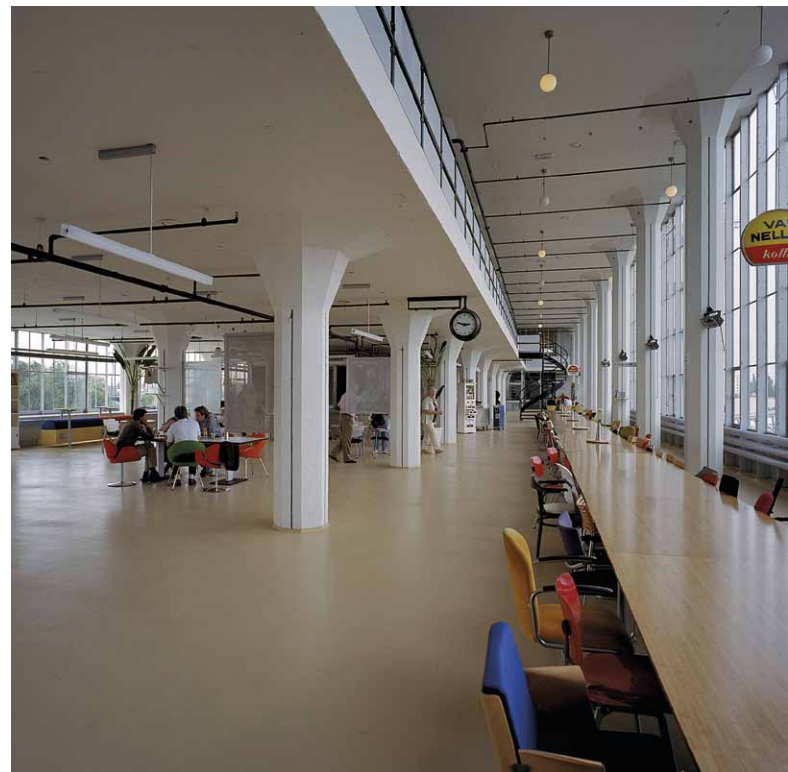
Mariël Polman bij de Cineac in de Amsterdamse Reguliersbreestraat, een bioscoop uit 1934, van Jan Duiker. De stalen gevel is grijs geschilderd

De Van Nellefabriek in Rotterdam uit 1929 is ontworpen door architectenbureau Brinkman en Van der Vlugt en was oorspronkelijk grijziger wit gepleisterd

De voormalige koffiebranderij van de Van Nellefabriek uit 1929 heeft okergele vloeren

Verf is een essentieel onderdeel van het nieuwe bouwen. Deze idealistische stroming in de architectuur ontstond tussen de twee wereldoorlogen en streefde naar eenvoud. De architecten experimenteerden met heldere kleuren, ook aan de buitenkant van hun gebouwen. DIRK SNOODIJK

Mariël Polman is specialist kleur en schilderijen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Een paar maanden geleden promoveerde zij aan de Technische Universiteit Delft op de kleuren van het nieuwe bouwen tijdens het interbellum in Nederland. Het nieuwe bouwen? Zo wordt de moderne architectuur genoemd uit de jaren tussen 1915 en 1960 die gebruikmaakte van eenvoudige vormen zonder ornamenten. Het ontwerp van lijnen en vlakken valt vaak direct samen met de functionele onderdelen van het gebouw, zoals de deur, de vloer en het raam. Denk aan sanatorium Zonnestraal en aan de openluchtschool van Duiker. Of aan de Van Nellefabriek van Brinkman en Van der Vlugt.

Wat is er zo fascinerend aan de kleuren van het nieuwe bouwen?

Mariël Polman: 'Bij het nieuwe bouwen bepalen kleur en vorm sterk het beeld. De kleur en de vorm volgen het esthetische ideaal van kunststroming De Stijl, vergelijkbaar met de abstracte schilderijen van Mondriaan. Ze maken de essentie van de gebouwen uit.'

De kleur van het nieuwe bouwen is toch wit? Bijna al die beroemde gebouwen zijn voornamelijk wit.

'Dat beeld klopt niet helemaal. Na de Tweede Wereldoorlog werden ze inderdaad spierwit geschilderd. Kleuronderzoeken laten echter zien dat de meeste gebouwen oorspronkelijk een zandkleurige, grijze of grijzig witte pleisterlaag hadden. Sommige waren zelfs zilverkleurig geschilderd.'
Tussen alle lichte gevels, witte binnenmuren en witte plafonds lieten de architecten delen in opvallende kleuren schilderen, zoals de ramen en de deuren. Die kleuren waren gebaseerd op die van De Stijl. Ze haakten in op de twee belangrijkste kleurtheorieën van het interbellum, die van Goethe en van Ostwald. Deze kleuren zijn in het nieuwe bouwen terug te vinden als helder ultramarijnblauw, fel rood en bruinrood, helder geel en bruingeel, zeegroen en grijsgroen.
Mariël Polman: 'Het komt op die nuances aan. De lambriserings werd bijvoorbeeld lichtgeel geschilderd. Lichtgeel is een zachte kleur, geen harde. De Van Nellefabriek in Rotterdam uit 1929 heeft okergele fabrieksvloeren en ijzeroxidierode trappen. Dat zijn aardkleuren.'

Bij een restauratie is het zaak om naar verf te kijken vanuit drie gezichtspunten. Niet alleen is het nodig om het oorspronkelijke kleurenbeeld te achterhalen, maar ook om de samenstelling van de verf vast te stellen, net als de manier waarop die was aangebracht. Die laatste twee zijn namelijk zeer bepalend voor het effect dat de verf had.

Mariël Polman: 'De fabrieksvloeren in de Van Nelle waren van houtgraniet gemaakt. Dit grove materiaal heeft niet zo'n heldere uitstraling. Maar het kreeg wel een zonnige kleur, okergeel, om een prettige omgeving te scheppen. De vloeren in het kantoorgebouw hoefden minder sterk te zijn en waren van wit, lichtgrijs en ultramarijnblauw rubber. De kleuren en de materialen in het nieuwe bouwen zijn vaak de expressie van een maatschappelijk en architectonisch ideaal.'

Welk ideaal streefden de architecten dan na?

'Ze gebruikten het motto "licht, lucht en ruimte". Door een zuivere omgeving te creëren zou de mensheid beter worden. De architecten wilden een zuiver gebouw maken, dat terugging naar de basisvorm. Daarom gebruikten ze

heldere kleuren, onder andere door lichte grondlagen aan te brengen. Tegenwoordig wordt er vaak een grijze grondverf gebruikt, zodat de verf goed dekt. Maar met een lichte onderlaag ziet de toplaag er helderder uit. Bij olieverf is de eindkleur een optelsom van alle kleuren eronder. Dat is gewoon de schildertechniek van die tijd. De verfindustrie is er tegenwoordig op gericht om in één keer dekkend te kunnen verven. Dat is efficiënter, want sneller en goedkoper. Bovendien kan men nu veel felle kleuren produceren. Voor de oorlog konden ze dat nog niet, maar maakten ze van de transparantie van de olieverf gebruik om de kleuren helder te krijgen.'

Waren die heldere kleuren een experiment?

'De primaire kleuren kwamen eerder ook voor op gebouwen, vooral decoratief in het interieur. De buitenkant ermee verven, dat was nieuw. De architecten beschouwden interieur en exterieur als iets gelijkwaardigs. Weer en wind kon deze zeer zwakke verf echter nauwelijks doorstaan. De pigmenten braken eerder af, verkleurden eerder. Groen zie je veel in traditionele architectuur, omdat het een sterk pigment was. Blauw was een kwetsbaar pigment. Overigens waren verschillende experimentele gebouwen van het nieuwe bouwen ook constructief zwak.'

'Blauw was een kwetsbaar pigment'

Vonden de architecten het interessanter om hun experiment uit te voeren dan om een goed gebouw neer te zetten?

'Het ging de architecten om het ontwikkelen van een nieuwe architectuur. Zij wilden aansluiten bij een maatschappelijk ideaal, dat nadrukkelijk brak met het verleden. Er werd zwaar ingezet op industriële bouwproductie, schaalvergroting en verhoging van de levensstandaard van de arbeidende klasse. Bouwtechnologische vooruitgang maakte nieuwe vormen en constructies mogelijk. Ook de invloed van kunststromingen, zoals het kubisme, het futurisme en De Stijl veranderde het idioom van de architectuur ingrijpend. Die breuk wilden de architecten verbeeld zien in hun gebouwen. Wat betreft deugdelijkheid en bestendigheid legden constructie en materiaalkeuze het daarbij af.'

Zou bij een restauratie de verflaag weer authentiek zwak moeten worden?

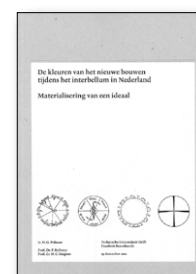
'Nee, ik adviseer altijd een sterke verf te gebruiken, want deze gebouwen hebben die bescherming hard nodig. Technisch goed schilderen is belangrijk, om te voorkomen dat een gebouw weer gaat vervallen.'
In het interbellum kwamen de strijkklaar verven op de markt. Maar er waren ook nog schilders die helemaal zelf hun verf maakten en andere die aange maakte pigmenten bij de fabrikanten kochten. Mariël Polman: 'Als je zelf de verf moet prepareren op de bouwplaats, dan zijn de kleuren steeds net iets anders. Het eindbeeld werd daardoor veel levendiger dan wat we er nu van maken, met verf met één kleurcode voor het hele gebouw. De architecten van het nieuwe bouwen wilden wel overal dezelfde kleur, maar in de praktijk lukte dat niet.'

Zou het goed zijn als die variatie ook in restauraties toegepast zou worden?

'Ja, dat kunnen die gebouwen goed hebben. Er hoort natuurlijk wel naar gestreefd te worden om zorgvuldig de originele kleur na te maken, maar een beetje variatie zou die authentieke levendigheid wel weer terugbrengen.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Het proefschrift van Mariël Polman, 'De kleuren van het nieuwe bouwen tijdens het interbellum in Nederland: Materialisering van een ideaal' is in te zien in de bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

HISTORISCHE WEGEN

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, gratis te verkrijgen via www.cultureelerfgoed.nl

De loop van veel Nederlandse wegen dateert van eeuwen geleden. De oudste routes zijn zelfs al in de steentijd ontstaan. Veel historische wegen hebben hun sporen in het landschap achtergelaten. De gids *Historische wegen* biedt een kort overzicht van onze historische infrastructuur, een collectief netwerk met een enorme tijdsdiepte.

HISTORISCHE VENSTERS ISOLEREN

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, gratis te verkrijgen via www.cultureelerfgoed.nl

Voor het isoleren van vensters in historische gebouwen zijn goede oplossingen voorhanden. Ze besparen energie en kosten, verhogen comfort en veiligheid, en zorgen er tegelijkertijd voor dat waardevolle vensters behouden blijven. De gids *Historische vensters isoleren* geeft de mogelijkheden aan.

HISTORISCHE BINNENPLAATSEN OVERKAPPEN

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, gratis te verkrijgen via www.cultureelerfgoed.nl

In Nederland komt het overkappen van een historische binnenplaats veel voor. Hoe meer een binnenplaats als een volwaardig vertrek onderdeel van de binnenruimte wordt, hoe groter de gevolgen voor het gebouw zijn. De gids *Historische binnenplaatsen overkappen* geeft aan hoe er verantwoord met een binnenplaats kan worden omgegaan.

VERVANGENDE STENEN AFWERKEN

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, gratis te verkrijgen via www.cultureelerfgoed.nl

Van historische bouwwerken moeten soms ook onderdelen van natuursteen vervangen worden. De nieuwe stenen mogen geen storende factor in het gebouw worden. De gids *Vervangende stenen afwerken* geeft inzicht in de manier waarop steenhouders vroeger natuursteen bewerkten en welke rol dat speelt bij de vervanging.

EEN TOEKOMST VOOR KASTEELRUÏNES

Handreiking voor de instandhouding van archeologische kasteelterreinen en kasteelruïnes
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 68 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl

Een ruïne van een middeleeuws kasteel onderhouden is belangrijk. Anders tasten het weer, planten en vandalen haar aan. Zo'n ruïne is alang niet meer het beschadigde gebouw dat er op wacht om herbouwd

te worden. Haar huidige functie is museaal. Deze handreiking ondersteunt bij het onderhoud en geeft aanwijzingen met veel voorbeelden. Zo kan een constructie die nodig is om de ruïne overeind te houden ook trappen en loopbruggen voor bezoekers dragen. Toilet, restaurant en expositieruimte kunnen beter buiten de ruïne gebouwd worden. En ondergrondse resten kunnen gevisualiseerd worden.

- **GETEKEND DOOR DE TIJD**
- **CIRKELS IN HET ZEEUWSE LAND**
- **EEN WAARDEREND BOOR- EN PROEF-SLEUVENONDERZOEK NAAR DE RESTEN VAN HET SINT-BERNARDUSKLOOSTER VAN ADUARD (GEMEENTE ZUIDHORN) IN MAART 2009**
- **VRAGEN OVER MALTA**
- **WAARDESTELLING VLEUTEN 1 & 2**
- **MEROVINGERS IN EEN VILLA**
- **OPTIMALE STRATEGIEËN VOOR HET OPSPOREN VAN STEENTIJDVINDPLAATSEN MET BEHULP VAN BOORONDERZOEK**

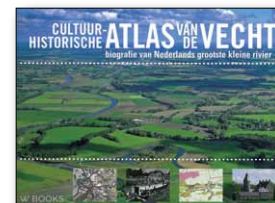
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, gratis te verkrijgen via www.cultureelerfgoed.nl

Deze archeologische rapporten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed behandelen Kasteel Valkenburg, de Drogendijk bij Kloosterzande, het Sint-Bernardusklooster van Aduard, de onderzoeksketen, sluipende degradatie en vrijstellingen, een opgeboeide boomstamboot uit de achtste eeuw, een tiende-eeuwse aak in Utrecht, de Romeinse villa en het Merovingische grafveld bij Borgharen, en booronderzoek.

CULTUURHISTORISCHE ATLAS VAN DE VECHT

Biografie van Nederlands grootste kleine rivier
Roy van Beek, Francis van den Berg e.a., W Books, Zwolle, 336 pag., gebonden, met aparte kaart, € 34,95, ISBN 978 90 400 7830 9

Er wordt aan gewerkt om de Overijsselse Vecht gedeeltelijk uit zijn stenen keurslijf te laten stromen. Daarbij dient het verleden ter inspiratie, zoals dat opgeschreven is in deze uitgave, een productie van de provincie en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In de afgelopen eeuwen ontgonnen de bewoners langs de Vecht de achterliggende veengebieden. Toen er geen veen meer was om het water vast te houden stroomde dat sneller naar de rivier, waardoor die sterker ging meanderen. Te intensief geplagd land veranderde in stuifzand, dat het water in woel en ondieptes veroorzaakte. Ook hekwerken om paling mee te vangen belemmerden een vlotte afvoer van het water. Overstromingen waren het gevolg. Daarom hebben we in de twintigste eeuw enorm veel bochten afgesneden en de oevers met steen vastgelegd. De Vecht is zo sterk beteugeld dat er nu juist weer overstromingen dreigen. Nevengeulen, verbredingen en dijkversterkingen zullen die vloeiend gaan opvangen.

GESCHIEDENIS EN ONTWIKKELING VAN HET ISOLEREN IN NEDERLAND

Een eerste verkenning van historische isolatiematerialen en hun toepassingen in monumenten
Ben Kooij, Praktijkreeks Cultureel Erfgoed 15, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & SDU, Den Haag, 140 pag., € 107,48, ISBN 978 90 12 57343 6

Kurk, stro, wol, houtkrullen, kokosvezels, gras, heide, leem. Om lawaai en kou te weren is er in de geschiedenis van alles tussen vloeren, muren en onder het dak gestopt. In deze uitgave zijn zo'n dertig isolatiematerialen geïnventariseerd.

DE WETTEN VAN DE BOUWKUNST

Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw
Petra Brouwer, NAI, Rotterdam, 464 pag., gebonden, € 44,50, ISBN 978 90 5662 771 3

Universitair architectuurdocent Petra Brouwer diept een intrigerende omwenteling in de bouwkunst uit. In de jaren 1840 werd in Nederland met veel enthousiasme een nieuw kennisgebied geïntroduceerd, de architectuurgeschiedenis. De geschiedenis van de bouwstijlen werd de rest van de negentiende eeuw voorgesteld als een door verborgen krachten aangestuurd wetmatig verlopend proces. Het werd een verklarende en normerende schoonheidsleer voor nieuwe gebouwen en was zeer succesvol. Architecten lieten zich vanaf toen inspireren door andere perioden dan de klassieke oudheid, zoals eeuwen gebruikelijk was geweest.

HET GELIJK VAN HEEMSCHUT

Een eeuw inzet voor erfgoedbescherming
Willem Heijbroek, Jaap Kamerling e.a., Heemschut, Amsterdam, 160 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 817182 1 9

Honderd jaar geleden richtten de architecten Weissman, De Bazel en Leliman de Bond Heemschut op. De vereniging protesteert sindsdien bij de overheid tegen de sloop van de historische omgeving. Dit jublieumboek is voornamelijk gevuld met beschrijvingen van geslaagde reddingsacties. Zo werd de Maastrichtse Sint-Servaasbrug uit 1298 niet afgebroken na bezwaar van Heemschut. De bond stuurde in de jaren vijftig een bezwaarschrift naar het Rijk om de hoofdstraat van de Friese stad Sloten niet te verbreden. Sloten kreeg een rondweg. En na aanvraag van Heemschut werden in 2007 arbeiderswoningen uit 1919 in de Groninger wijk het Blauwe Dorp gemeentelijke monumenten.

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt drie maal per jaar.
 Jaargang 4, nummer 2, mei 2012

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap, Hans Schraven en Cees van 't Veen
Redactieraad Ruben Abeling, Fulco van den Berg, Peter Don, Bert Groenewoudt, Tessa de Groot, Fon Habets, Marije de Heer Kloots-de Korte, Geertje Huisman, Ben Kooij, Lies Resink, José Schreurs, Marike Snoek, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven
Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Gerard Dukker pag. 32, Jan van Galen 17, 24 & 25, Paul van Galen 3, Ton Hendriks 30 & 32, Dimitra Hierck 36, Michiel van Hunen 13, Jolie Kalmijn 36, Ben Kooij 26, Tim Koster 2, 3, 11 & 27, Michel Mees 2, 20 & 21, Kris Roderburg 2, 3, 7 & 32, Wouter van der Sar 31, Ruben Schipper 12, Jos Stöver 14 & 15, Sergé Technau 1, 2, 4, 7 & 22, Liesbeth Theunissen 22, 28 & 29, Simone Vermaat 22, Ton van der Wal 10 en Levien Willemsse 2), tenzij anders vermeld
Vormgeving ontwerpjanhaandrikman, Doornenburg
Druk Boom & van Ketel grafimedia, Haarlem
 Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
 ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
 Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
 033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad
 0320 - 269 700

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam
 033 - 421 7 421

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk
 070 - 307 3 800

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Een bezoek aan de Rijksdienst in Amersfoort valt wellicht te combineren met een bezoek aan kunsthal Kade verderop in hetzelfde gebouw. Zie voor de actuele tentoonstellingen www.kunsthalkade.nl.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. Ook het polystyreen waar het in wordt verstuurd geeft bij verbranding geen schadelijke stoffen af.

KINDEREN IN DE OVEN

In de Limburgse gemeente Peel en Maas stond de Heldensche Steenfabriek er rond 2005 zeer vervallen bij. De fabriek uit 1909 was al sinds de jaren zestig in onbruik. Ze zou gesloopt gaan worden. Uit veiligheid was de schoorsteen al half gedemonteerd. Toen de gemeente het rijksmonumentale gebouw aankocht en er plannen voor gingen ontwikkelen kwam er snel verandering in die vervallen staat.

In 2012 is de restauratie van ringoven, ombouw en schoorsteen bijna voltooid. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is daar van begin af aan bij betrokken geweest. De steenfabriek krijgt een andere functie. Ernaast verrijzen een school en zorgappartementen. De leerlingen en bewoners zullen de oude fabriek gaan gebruiken als verenigingsgebouw en voor kinderopvang. De ombouw is vanwege de zeer slechte staat vrijwel geheel opnieuw opgetrokken. Is het dan wel een geslaagde restauratie? Ja. Het beeld van de steen-

fabriek is hersteld doordat de oorspronkelijke contouren zijn aangehouden. En niet onbelangrijk: de gehele ringoven is behouden en ook toegankelijk. De troosteloze aanblik van het vervallen gebouw heeft plaatsgemaakt voor een sprekend icoon. De oude fabriek gaat een prachtige nieuwe bestemming tegemoet. Zij zal schitteren als een geglazuurde baksteen in de zon.

JOLIE KALMIJN, *consulent architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, j.kalmijn@cultureelerfgoed.nl.

2008: de Heldensche Steenfabriek is vervallen, en de schoorsteen al half gesloopt

2012: het beeld van de fabriek is hersteld voor een toekomst als verenigingsgebouw

